अनुक्रमणिका

प्रकरण पहिलें

उपोद्घात

अद्वैते स्थैर्यमायाते द्वैते च प्रशमं गते ॥
योगिनः कर्म कुर्वन्ति पश्यन्ति स्वप्नवज्जगत् ॥ १

—योगवासिष्ठ

प्राचीन ग्रीक लोक असें म्हणत कीं, सृष्टिसौंदर्य आणि भव्य देखावे हे उदात्त विचाराचे जनक होत, व हें म्हणणें भरतखंडास उत्कृष्ट लागू पडतें. मानवी बुद्धीस आकलन झालेलीं जितकीं शास्त्रें आहेत व जितक्या कला आहेत तितक्या सर्व शास्त्रांची व कलांची प्रगल्भदशा अतिप्राचीन कालापासून ह्या देशांत नजरेस येते. त्यांत विशेषेंकरून आत्मविद्येंत आर्यांचें जें वैभव दृष्टीस पडतें त्याची बरोबरी पृथ्वीवरील कोणत्याहि राष्ट्रास करवत नाहीं. प्रत्येक जातींत (Class) समान वर्गाहून भेद दाखविणारा गुण आढळतो, तसेंच प्रत्येक जातींत कांहीं व्यक्तींमध्यें इतर व्यक्तींपासून भेद दाखविणारा गुण असतो. हा भेददर्शक गुण त्या त्या जातींचें किंवा व्यक्तीचें लक्षण होय. या दृष्टीनें पहातां आत्मविद्या हा भरतखंडाचा भेददर्शक गुण होय. आत्मविद्येचीं मुख्य अंगें तत्त्वज्ञान(Philosophy) व धर्म (Religion) हीं होत व या दोहोंचाहि प्रसार अनेक देशांत झालेला आहे, तथापि तात्त्विक ज्ञानाचें व धर्माचें अत्यन्त उदात्त व रमणीय स्वरूप याच देशांत व्यक्त होतें. जेथें यूरोपीय पंडितांचे विचार थकले तेथें आर्यांनीं मार्ग काढिला. यूरोपीय तत्त्ववेत्त्यांस न सुट-

णारीं कोडीं आर्य लोकांनीं उलगडून दिलीं. जगाचा तत्त्वज्ञानाचा इतिहास अवलोकन करितां, आर्यतत्त्वज्ञानांतर्गत सिद्धान्तांच्या खालोखाल तरी विचार कांहीं देशांत पुढें आलेले आहेत, परंतु धर्मसंबंधानें पहातां आर्य धर्मांत एक अपूर्व गुण आढळतो. एकंदर धर्मांची उत्पत्ति पहातां असें दिसतें कीं, एशिया हें धर्माचें मूलपीठ होय. टर्की इन् एशिया, अरबस्थान व हिंदुस्थान या प्रत्येक देशांत एकेक धर्म उत्पन्न झाला व त्यांतील धर्ममतांची तुलना करितां एकट्या हिंदुस्थानांत मात्र अद्वैतमत असून इतर देशांतील धर्म हे केवळ उपासनाविशेष होत. यावरून अद्वैतमतास उपासनेची अपेक्षा नाहीं असें न समजतां, अद्वैतमत ही उपासनेच्या पुढील पायरी होय, इतकाच बोध घ्यावा. आर्यतत्त्वज्ञानांत ज्ञानाच्या निरनिराळ्या भूमिका वर्णिल्या आहेत व तशाच आर्यधर्मांतहि आहेत. कर्म, उपासना, ज्ञान ह्या जशा धर्माच्या पायऱ्या, तशा शुभेच्छा, विचारणा, तनुमानसा, सत्त्वापत्ति असंसाक्ति, पदार्थाभाविनी, तुर्यगा, ह्या ज्ञानाच्या पायऱ्या होत. सांप्रतकालीं भूमितीचे सिद्धान्त जसे बहुतेकांस अवगत आहेत, तसें ज्ञानाच्या व धर्माच्या भूमिकांचें अभ्यसन पूर्वीं भरतखंडांत होत असे. योगवासिष्ठांत वसिष्ठ ऋषींनीं ज्ञानभूमिकांचा बोध रामचंद्रास करितांना असें सांगितलें कीं, या भूमिकांचें नुसतें वर्णनच ऐकलें असतां कृतकृत्यता वाटेल. कर्म, उपासना, ज्ञान यांपैकीं ज्ञान म्हणजेच अद्वैतज्ञान होय. या रीतीनें पहातां आत्मविद्या हें भरतखंडाचें लक्षण (Differentiea) होय.

तेव्हां भरतखंडांत हा विशेष कां असावा, असा प्रश्न

साहजिक उत्पन्न होतो व याचें उत्तर एवढेंच कीं, अफगाण लोकांत जसें शौर्य, इंग्रज लोकांत जसें व्यवहारचातुर्य, जर्मन लोकांत जसें युद्धकौशल्य, तशी आर्य लोकांत अद्वैतलक्ष्मी :होय. लक्ष्मीच्या चंचल स्वभावानुरूप आर्य लोकांचें भौतिकवैभव पृथ्वीवरील बहुतेक लोक उपभोगीत आहेत, तथापि त्यांच्या आत्मविद्येस कोणाच्यानें फारसा धक्का लाववणार नाहीं. अद्वैतमत वेदप्रतिपादित असून बादरायणानी सूत्ररूपानें ग्रथित केलें, व शंकराचार्यांनीं इसवी सनाच्या आठव्या शतकांत भरतखंडांत स्थापित केल्यावर विद्यारण्य स्वामीनीं चवदाव्या शतकांत सोप्या व व्यावहारिक भाषेनें लोकादरास पात्र केलें. ज्ञानेश्वरानीं तेराव्या शतकांत मराठी भाषेंत ही विद्या प्रकट केली व नंतर महाराष्ट्रकविवर्यांनीं तिचा फैलाव सर्व प्रकारच्या लोकांत केला. म्हणून भौतिक वैभव अनिश्चित झाल्यामुळें आत्मविद्या हें आर्यांचें पारमार्थिक वतनच बनून गेलें आहे.

कर्म, उपासना व ज्ञान या धर्माच्या तीनहि अंगांत इतर देशांपेक्षां भरतखंडांत विशेष आढळतो; कारण एथें कर्म व उपासना या दोन्हींवर अद्वैताची छाया दृष्टीस पडते. प्रत्येक धर्मांत कर्माची योग्यता मानलेली आहेच, तथापि फल ईश्वरार्पण करून कर्म करणें हा चमत्कार आर्यधर्मांतच आहे. तसेंच प्रत्येक धर्मांत कोणती तरी उपास्य देवता मानून तिची भक्ति करण्यांत येते, तथापि उपासनेंतील दैवत आपल्या हृदयांत असून सर्वत्र व्यापून राहतें,' ही बुद्धि केवळ आर्यांतच आहे. उपासनेंत व्यक्त होणारे जे भक्त आणि भक्तिविषय तेच ज्ञानभू-

मिकेंतील जीवात्मा व परमात्मा होत. सामवेदांतील ‘ तत्त्वमसि ’ हें महावाक्य अद्वैतमताचें उत्कृष्ट समर्थक असून उपासनामार्गांत सर्वत्र त्याची व्याप्ति नजरेस येते. श्रुतींतील कर्म, उपासना व ज्ञान हे विभाग भगवद्गीतेंतहि असून ते अनुक्रमें त्वंपदार्थ, तत्पदार्थ व त्यांचें ऐक्य यांचे दर्शक आहेत.

आर्यधर्मांत अशा रीतीचा अद्वैतप्रकर्ष असण्याचीं अनेक कारणें आहेत व त्यांच्या अस्तित्वामुळें परधर्मीयांस व अमच्यांतील अज्ञानी लोकांस अद्वैतमताचें ज्ञान न होऊन ते त्यावर दूषण देण्यास प्रवृत्त होतात. प्रथमतः देह हा आत्मा नव्हे व विषयोपभोगांत खरें सुख नाहीं, हीं मतें तर आत्मविद्येचा पाया असून सामान्य लोकांस अगदीं अग्राह्य वाटतात. उघडच आहे कीं, सर्व जगाची प्रवृत्ति, विषयोपभोगाचीं साधनें वृद्धिंगत करून देहाची पुष्टि करण्याकडेच असल्यामुळें, ह्या मतांचा अव्हेर होतो आणि परमानन्दाची प्राप्ति होत नाहीं. अद्वैतशास्त्रान्तर्गत आत्म्याचें लक्षण सर्वांस इष्ट जें सुख त्याच्या द्वारें सहज व्यक्त करितां येतें. आनन्द हें आत्म्याचें मुख्य स्वरूप असून विषयानन्द हा त्याचा लेशमात्र आहे.

अथात्र विषयानन्दो ब्रह्मानन्दांशरूपभाक् ॥
निरूप्यते द्वारभूतस्तदंशत्वं श्रुतिर्जगौ ॥ १
एषोऽस्य परमानन्दो योऽखंडैकरसात्मकः ॥
अन्यानि भूतान्येतस्य मात्रामेवोपभुंजते ॥ २

—**पूर्वाचार्याः**

म्हणजे आनन्द जो म्हणतात तो आत्म्यासच होतो, विषयानन्द हा आत्मानन्दाचा यःकश्चित् अंश असून त्या-

च्या द्वारें आत्म्याची ओळख होते, आत्मानन्द अखंड असून त्याचा लेश मात्र अज्ञानी लोकांस प्राप्त होतो. विषयोपभोगांत तृप्तीचे वेळीं नित्यानन्दाचा किंचित् अनुभव प्राणिमात्रास होतो. वासना जीवापासून निघून विषयावर जाते व तृप्ति झाल्यावर परत फिरते. तृप्तिकालीं वासनेस आत्मस्वरूपाची सन्मुखता होते, परमात्म्याचें प्रतिबिंब वासनेंत पडतें आणि जीवास आनन्द होतो. परंतु मूढ जीव तोहि विषयानन्दच समजून विसरतो आणि वासना दुसऱ्या व्यापारास लागते. एवंच, अज्ञानी लोक विषयानन्दास भुलतात व योगी मात्र ब्रह्मानन्दाचा अनुभव घेतात. याकरितां, देहपुष्टि हें सर्वस्व मानून विषयोपभोगामागें लागलेले व भौतिकवैभव संपादन करण्यांत गर्क झालेले जे लोक त्यांस आत्मविषयक अद्वैतानुभव येणें अशक्य आहे.

आत्मज्ञानी पुरुष आत्मव्यापारांत सदा निमग्न असतात.

आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः ॥

—**मुंडकोपनिषद्**

म्हणजे योगीलोक आत्म्याशीं खेळत असतात व आत्मस्वरूपांत सर्वदा रममाण होतात, तथापि त्यांचें नित्यनैमित्तिक कर्मानुष्ठान सुटत नाहीं. आत्म्याशीं खेळणें म्हणजे आत्मा स्वप्रकाश व अद्वितीय आहे अशाबद्दल साधक श्रुतींचें व युक्तींचें प्राबल्य व विरुद्ध श्रुतियुक्तींचें दौर्बल्य सिद्ध करणें होय. अशा रीतीचा आत्मव्यापार ज्ञानी पुरुषाचा चालला असतां तो बाह्यव्यापाराविषयीं विमुख होतो. त्यास कांहीं कर्तव्य उरतच नाहीं.

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ॥
आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १

—भगवद्गीता

म्हणजे जो पुरुष आत्मस्वरूपीं रममाण होतो, तो नेहमीं तृप्त व संतुष्ट असतो. त्याला अमुक एक कार्य करावयाचें राहिलें आहे असें नाहीं. असा कृतकृत्य झालेला जो योगी त्याच्या अन्तःकरणांत सर्वदा आनंद भरलेला असतो.

रसो वै सः । रस ँ ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति ।

—तैत्तिरीयारण्यक

या श्रुतिवचनांत सत्, चित्, आनन्द ह्या परमात्म्याच्या स्वरूपांपैकीं आनन्दांशाचें वर्णन आहे. परमात्मा आनन्दस्वरूपच असून योग्यास परमात्म्याची प्राप्ति झाल्याबरोबर पराकाष्ठेचा आनन्द होतो. या विद्याजन्य हर्षाचें उदाहरण पुढील सामांत उत्कृष्ट आढळतें.

इमाँल्लोकान्कामान्नीकामरूप्यनुसंचरन् । एतत्साम गायन्नास्ते । हा ३ वु हा ३ वु हा ३ वु । अहमन्नमहमन्नमहमन्नम् । अहमन्नादो ऽ ३ हमन्नादो ऽ ३ हमन्नादः । अह ँ श्लोक कृदह ँ श्लोक कृदह ँ श्लोक कृत्

—तैत्तिरीयारण्यक

म्हणजे प्राणिमात्राकरितां सर्व अन्नाची इच्छा करणारा, देवमनुष्यांतील पाहिजे त्याचें रूप माझेंच आहे असें मानणारा व सर्व लोकीं संचार करणारा असा योगी पुढील सामाचें गायन करितो. अहाहा! व्रीहि, यव, गोधूम इत्यादिक सर्व अन्न मीच आहें, पशुपक्ष्यादि जें जें अन्न खातात तें तें त्यांच्याच मुखानें मी खातों, सर्व काव्यनाटकांचा कर्ता मीच आहें.—सर्व पृथ्वीवरील पदार्थ

आत्मरूपानें जो पहातो त्या ब्रह्मनिष्ठाची भावना अशी होते, आणि यालाच अद्वैतानुभव म्हणतात.

ज्ञानकान्डाचा कर्मकान्डाशीं साध्यसाधनभाव–संबंध आहे, म्हणजे ज्ञान साध्य असून कर्म हें साधन होय. कर्मापासून फक्त चित्तशुद्धि होते किंवा चित्तशुद्धि होऊन विविदिषा उत्पन्न होते. विविदिषा हा शब्द जिज्ञासा शब्दाचाच पर्याय आहे, तथापि दोहोंत अन्तर आहे. जिज्ञासा शब्द व्यवहारांतील कोणत्याहि वस्तूचें ज्ञान करून घेण्याच्या इच्छेला लावितात, आणि विविदिषा ह्या शब्दाचा प्रयोग आत्मज्ञान करून घेण्याची जी इच्छा त्या अर्थी मात्र केला जातो.

तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ।
यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन ।

—बृहदारण्यक

म्हणजे यज्ञ, दान, तप इत्यादिकांच्या आचरणानें श्रुतींत सांगितल्याप्रमाणें आत्मज्ञान करून घेण्याची इच्छा उत्पन्न होते. म्हणून वर्णाश्रमविहित नित्यनैमित्तिक कर्म यथासांग करून ईश्वरार्पण केल्याशिवाय आत्मज्ञानाचा मार्ग दाखविणारी ही विविदिषा उदय पावत नाहीं. संध्यावन्दनादि नित्यकर्मैं करून कांहींएक फायदा होत नाहीं, अशी कांहीं लोकांची एकप्रकारची गैरसमजूत झालेली असते, परंतु शास्त्रदृष्ट्या ती समजूत चुकीची आहे. आत्मज्ञान व्हावयास पाहिजे असल्यास अविद्येचा नाश झाला पाहिजे. अविद्येचा नाश होण्यास ज्ञान प्राप्त झालें पाहिजे. ज्ञान होण्यास शमदमादिकांची अत्यन्त अवश्यकता आहे. शमदमादि साध्य होण्यास

शुद्धबुद्धि पाहिजे. आणि ही शुद्धबुद्धि वर्णाश्रमविहित नित्यनैमित्तिक कर्मे केलीं तरच प्राप्त होते, एरव्हीं होत नाहीं. शिवाय ही विविदिषा अत्यन्त उपयुक्त आहे, असें श्रुत्यर्थ मनांत आणिल्यानें जरी समजलें, तथापि मनुष्याच्या कर्मानें तें ज्ञान मिळविण्याचा प्रयत्न करावा, असें त्याच्या मनांत देखील येत नाहीं. मध्यें पाप आडवें येतें व तेणेंकरून ज्ञानाविषयीं अरुचि उत्पन्न होते. ह्याला व्यावहारिक उदाहरण म्हटलें म्हणजे असें आहे कीं, एकादा पुरुष खिरीचा मोठा भोक्ता असतो, परंतु पित्तप्रकोप झाला असतां तीच क्षीर त्याला नकोशी होते. पुढें औषधिक्रियेनें पित्तशमन झाल्यावर ती क्षीर त्याला गोड लागते. विविदिषेबद्दल अशीच स्थिति आहे. नित्यनैमित्तिक कर्मे करण्याची व श्रवणमननादि साधनांचा अवलंब करण्याची संवय मनोनिग्रहानें व उत्साहानें लावून घेण्यास शिकलें पाहिजे, म्हणजे विविदिषा उत्पन्न होऊन वर लिहिलेल्या परंपरेनें अविद्येचा नाश होतो आणि आत्मज्ञान होतें.

ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः ॥

—**वार्तिक**

म्हणजे शुद्धाचरणानें पापाचा क्षय झाल्यावर ज्ञान उत्पन्न होतें.

आत्मा शब्दस्पर्शादिरहित असल्यामुळें त्याचें ज्ञान स्थूलबुद्धीनें होत नाहीं, याकरितां अत्यन्त सूक्ष्म व कुशाग्र बुद्धि आवश्यक आहे.

दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥

—**कठोपनिषद्**

म्हणजे अत्यन्त सूक्ष्म अशा बुद्धीनेंच आत्मदर्शन

होतें. तसेंच लौकिकव्यवहारांत गुंतलेली बुद्धि अन्तर्मुख झाली तरच आत्मविचारास योग्य होते. मन आणि वासना या नेहमीं अनात्मपदार्थांशीं संलग्न झाल्यामुळें आत्मबोध घडत नाहीं, याकरितां त्यांचा निरोध केला पाहिजे. हा निरोध उपासनेशिवाय घडत नाहीं. नित्यनैमित्तिक कर्मानुष्ठानानें चित्तशुद्धि झाल्यावर उपासना साध्य होते, व उपासनेनें मनवासनांचा निरोध व्हावा एतदर्थ योगशास्त्राची भरतखंडांत प्रवृत्ति झाली. अद्वैतमताशीं योगशास्त्राचा निकट संबंध असून, चित्तवृत्तिनिरोधानें ऐकाग्र्य संपादणें हाच योगाचा उद्देश होय. योगशास्त्रांतील शेवटचीं तीन अंगें ध्यान, धारणा, समाधि हीं उपासनाविषयक असून त्यांस 'संयम' अशी संज्ञा आहे, व पूर्वांगें संयमास उपकारक होत. अशा रीतीनें पहातां उपासनेचा उद्देश मन व वासना यांचा निरोध करून आत्मबोध व आत्मप्रतीति साध्य होणें एवढाच आहे. परंतु इतर धर्मांत उपासना हेंच अखेरचें अंग समजतात व या देशांतील द्वैतवादी त्याच मताचा स्वीकार करितात. हा विशेष फार महत्त्वाचा असून आर्य तत्त्वज्ञानाचा व आर्य धर्माचा श्रेष्ठपणा उत्कृष्ट तऱ्हेनें स्थापित करितो. आत्मविद्येचीं तत्त्वज्ञान व धर्म हीं दोन अंगें आहेत, असें पूर्वींच सांगितलें आहे, त्यांपैकीं तत्त्वज्ञान हें अंतरंग व धर्म हें बहिरंग होय. तत्त्वज्ञान हें उपपत्तिप्रतिपादक असून धर्म हें व्यावहारिक स्वरूप होय. आत्माविष्करण हा आर्यतत्त्वज्ञानाचा विषय व आत्मप्रतीति हा आर्यधर्माचा विषय होय. इतर देशांतील तत्त्वज्ञानाची व धर्माची उडी एथपर्यंत पोहोंचली नाहीं.

कोणत्या तरी देवाची भक्ति करून सुखप्राप्ति करून घेणें, हा उद्देश इतर धर्मांत व या देशांतील द्वैतप्रतिपादक धर्मांत आढळून येतो, व जोंपर्यंत देह हा आत्मा नव्हे व विषयोपभोगांत खरा आनन्द नाहीं या सिद्धान्ताचा अनुभव घडला नाहीं, तोंपर्यंत एवढाच उद्देश असणें स्वाभाविक आहे.

वरील विवेचनावरून असें लक्षांत येईल कीं, अद्वैतमत ही तत्त्वज्ञानाची शेवटची पायरी असून ज्या अवस्थेंत आत्मैकभावना परिपूर्ण होते ती सहजस्थिति धर्माची अखेरची पायरी होय. इतर देशांतील तत्त्वज्ञानांत व धर्मांत तितकी प्रगति कां झाली नाहीं याचीं कारणें वर निर्दिष्ट केलीं आहेत, आणि ह्या देशांत उत्पन्न झालेल्या रामानुज, माध्वी, वल्लभी, शैव, शाक्त इत्यादि पंथांसहि तींच लागू आहेत; व या पन्थांस वेदांतमतें अशी संज्ञा देण्याचा प्रघात कोठें कोठें नजरेस येतो, परंतु तो अयोग्य आहे. कारण या पंथांत फार झालें तर विशिष्ट देवतांची आराधना करून सुखप्राप्ति करून घेण्याचा मार्ग सांगितला आहे. परंतु अद्वैतमतांशीं तुलना करून पहातां हा मार्ग गौण समजला पाहिजे. अद्वैतमतीं सर्व पदार्थांमध्यें आत्म्याचें श्रेष्ठत्व गणिलें आहे. आत्म्याइतकी आवडती वस्तु कोणतीहि नाहीं.

> तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा ।
>
> —बृहदारण्यक

म्हणजे 'मी' या संज्ञेनें अनुभवास येणारा, देह व इंद्रियें यांचा साक्षी, असा जो आत्मा त्याचें स्वरूप गूढ अ-

सून पुत्रापेक्षां, संपत्तीपेक्षां व इतर सर्व वस्तूंपेक्षां तो प्राणिमात्रास अधिक प्रिय आहे. वार्तिककार असें म्हणतात कीं,

वित्तात्पुत्रः प्रियः पुत्रात्पिंडः पिंडात्तथेंद्रियम् ॥
इंद्रियाच्च प्रियः प्राणः प्राणदात्मा परः प्रियः ॥ १

म्हणजे द्रव्यापेक्षां पुत्र प्रिय, पुत्रापेक्षां देह, देहापेक्षां इंद्रिय, इंद्रियापेक्षां प्राण आणि प्राणापेक्षांहि अधिक प्रिय जी वस्तु ती आत्मा होय. आणखी असा चमत्कार आहे कीं, आत्म्याहून इतर पदार्थांवर जी आपली प्रीति असते ती सोपाधिक होय. म्हणजे ते पदार्थ आपणांस उपयोगीं पडतात म्हणून. परंतु आत्म्यावर जें आपलें प्रेम असतें तें केवळ निरुपाधिक होय. इंग्रजी भाषेंतील "Love virtue for its own sake" म्हणजे सदाचरणावर त्यापासून होणाऱ्या फायद्याकडे लक्ष न देतां प्रेम ठेवावें—या वाक्यांत ज्या प्रकारचें प्रेम वर्णिलें आहे, त्याच प्रकारचें निरुपाधिक प्रेम आत्म्यावर असलें पाहिजे

न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति ।
आत्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति ॥

—बृहदारण्यक

म्हणजे पुत्रांच्या इच्छेकरितां पुत्र प्रिय होत नाहींत, तर आत्म्याच्या सुखाकरितां पुत्र प्रिय होतात.

असा सर्वांत प्रिय व विलोभनीय जो आत्मा त्याचें स्वरूप समजणें व त्याचा साक्षात्कार होणें, हाच आत्मविद्येचा विषय होय. ही विद्या विशेषेंकरून वेदाच्या शेवटच्या कान्डांत वर्णिली आहे म्हणून तिला वेदान्तदर्शन असें म्हणतात. व ह्या विद्येंत आत्मैक्य भासतें

म्हणून अद्वैतविद्या हाहि पर्यायशब्द आहे. प्राचीन आर्यांनीं ही विद्या पूर्णपणें संपादन केली होती. कर्मानुष्ठानानें चित्तशुद्धि झाल्यावर आत्मज्ञानास विघ्नातक जीं मन आणि वासना त्यांचा निरोध उपासनेनें होतो. तसेंच उपासनेनें आत्मसाक्षात्कार होतो. यावरून उपासनेचें महत्त्व सहज ध्यानांत येण्यासारखें आहे. मन व वासना यांच्या निरोधाकरितां कोणत्याहि देवतेची उपासना केली असतां चालते. परंतु आत्मसाक्षात्कारास आत्म्याचीच उपासना करावी लागते.

आत्मैक प्रत्ययो यावत्स्वभावात्संततो भवेत् ॥
कुर्यादुपासनं तावत्क्षीयंते वासनास्ततः ॥ १

—**वार्तिकसार**

म्हणजे आत्मैकभावना साहजिकपणें सतत होऊं लागेपर्यंत उपासना केली पाहिजे, व तेणेंकरून वासना क्षय पावतात. सर्वत्र आत्मैक्यभावना झाली म्हणजे निराळी उपासना करावी लागत नाहीं. कारण आत्मप्रतीति सर्वत्र होऊं लागली म्हणजे तेंच आत्मभजन समजावें. भरतखंडांत उपासनामार्ग आणि अद्वैतविद्या यांचें अपूर्व संमेलन अशा रीतीनें झाल्यामुळें, महाराष्ट्रकवींच्या ग्रंथांस अत्यन्त मोहकपणा आला आहे. छांदोग्य उपनिषदांत श्वेतकेतूस अनेक उपासना सांगून शेवटीं आत्म्याची उपासना वर्णिली आहे. सांप्रतकालीं कर्माप्रमाणेंच उपासनेचाहि अभाव झाल्यामुळें या सिद्धान्ताची योग्यता कळत नाहीं. या देशांत पूर्वपद्धतीनें जितके पंडित तयार झाले त्यांपैकीं बहुतेक उपासक होते. अप्पय्या दीक्षित महाशैव होते. कुप्पाशास्त्री कामेश्वरीचे उपासक

होते. उपासनेनें शास्त्रीय ग्रंथ मुखोद्गत रहातात, व धारणाशक्ति तीव्र होते. परंतु एवढें लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, एकाद्या देवतेची उपासना सिद्ध झाली तरी आपलें कार्य संपलें नाहीं; कारण विष्णु, शिव, शक्ति इत्यादि देवता परमात्म्याचीं सोपाधिक रूपें होत. म्हणून उपासना केवळ साधन असून, साध्य वस्तु म्हटल्या म्हणजे आत्मज्ञान व आत्मसाक्षात्कार ह्याच होत. यावरून ख्रिस्ती धर्म, महम्मदी धर्म, व रामानुज, माध्व, वल्लभी, शैव, शाक्त इत्यादि हे पूर्णत्वास आलेले धर्ममार्ग नसून केवळ आत्मप्रतीतीस उपकारक होत, असें समजावें. विचारसागर नामक हिंदी ग्रंथांत पुढील दोहरा आढळतो:—

अब्धि अपार स्वरूप मम । लहरी विष्नु महेस ॥
रवि विधि चंदा वरून यम । सक्ति धनेस गनेस ॥ १

म्हणजे विष्णु, शिव, सूर्य इत्यादि देवता आत्मारूप अपार समुद्राच्या लहरी होत.

आत्मविद्येचा पाया वेद असून, वेद अनादि, अनन्त व नित्य आहेत. वेद हे परमेश्वराचे निःश्वसित होत, हा सिद्धान्त वेदभाष्याचे आरंभीं सायणाचार्यांनीं स्पष्ट लिहिला आहे, शिवाय शास्त्रग्रंथांत वेदांचे अनादित्वाबद्दल पदोपदीं उल्लेख आढळतो. परमेश्वराचे निःश्वसित म्हणून वेद अपौरुषेय ठरतात. आणि जर त्यांस पौरुषेय म्हणावयाचें असेल तर त्याचा अर्थ मनुष्यांनीं केलेले असा न घेतां ईश्वरोक्त असाच समजला पाहिजे; कारण, पुरुष ही संज्ञा श्रुतींत व दर्शनांत ईश्वरास लाविली आहे. वेदांचें अनन्तत्व तैत्तिरीय ब्राह्मणांतील भरद्वाजाच्या कथेवरून चांगलें ध्यानांत येईल.

भरद्वाजो ह त्रिभिरायुभिर्ब्रह्मचर्यमुवास। त ँ् हजीर्ण ँ् स्थविर ँ् शयानमिंद्र उपव्रज्योवाच । भरद्वाज यत्ते चतुर्थमायुर्दद्याम् । किमेनेन कुर्या इति ब्रह्मचर्यमेवैनेन चरेयमिति होवाच । त ँ् हत्रीन् गिरिरूपानविज्ञातानिव दर्शयांचकार । तेषा ँ् हैकैकस्मान्मुष्टिनाददे । स होवाच । भरद्वाजेत्यामंत्र्य । वेदा वा एते । अनन्ता वै वेदाः ।

म्हणजे, भरद्वाज ऋषि तीन जन्मपर्यंत ब्रह्मचर्यानें म्हणजे वेदाध्ययन करून राहिला. तिसऱ्या जन्मीं जेव्हां तो जरेनें व्याप्त असा पडला होता, तेव्हां इंद्र जवळ जाऊन म्हणाला कीं, हे भरद्वाजा, तुला आणखी एक जन्म दिला तर तूं काय करशील? ऋषीनें उत्तर केलें कीं, ब्रह्मचर्यानेंच मी राहीन. तेव्हां इंद्रानें त्यास तीन पर्वत दाखविले आणि तिन्ही पर्वतांतून एकेक मूठ माती हातांत घेऊन म्हणाला कीं, तूं अध्ययन केलेले वेद एवढेच आहेत, बाकीचे वेद अनन्त व पर्वतप्राय पडले आहेत. वेद नित्य म्हणजे त्रिकालाबाधित असून, त्यांतील सिद्धान्त सर्वव्यापक आहेत. अनादिकालापासून सांप्रतकालपर्यंत व भविष्यत्कालींहि ज्या ज्या गोष्टी घडल्या व घडतील, आणि जीं जीं मतें स्थापित झालीं व होतील त्या सर्वांचीं प्रमेयें वेदांत येऊन गेलेलींच आहेत. अनेक आचार्यांनीं जीं तत्त्वें प्रतिपादन केलीं व महाराष्ट्रकविवर्यांनीं ज्या सिद्धान्तांचा प्रसार केला त्या सर्वांचें मायपोट वेद हेंच आहे. ह्या वेदांचे नित्यत्वामुळें आर्यलोकांस अपूर्व पारमार्थिक वतन प्राप्त झालें आहे.

या अनन्त वेदांपैकीं जितके उपलब्ध झाले तितके एकत्र करून शाखोपशाखा, कांडें इत्यादि वर्गीकरण व्या-

सानीं केलें. श्रुतीचा व मुख्यत्वेंकरून ज्ञानकांडाचा मुख्य विषय म्हटला म्हणजे अद्वैतनिरूपण होय. कोणत्याहि शास्त्राचा विषय होण्यास त्याचे ठायीं अनन्यलभ्यत्व हा गुण पाहिजे, म्हणजे, तो विषय दुसऱ्या साधनांनीं उपलब्ध होतां कामा नये. रोगाची चिकित्सा करून औषधोपाय योजणें हा वैद्यकाचा उद्देश जसा अन्य रीतीनें सिद्ध होत नाहीं, किंवा ग्रह, तारे इत्यादिकांच्या गतीचें व स्वरूपांचें ज्ञान ज्योतिःशास्त्राशिवाय होत नाहीं, त्याप्रमाणें अद्वैतमताचें निरूपण फक्त श्रुतीमध्येंच नजरेस येतें.

नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम् ।

—तैत्तिरीय ब्राह्मण

तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि ।

—बृहदारण्यक

म्हणजे बृहत् असा जो आत्मा त्याचें ज्ञान वेद न जाणणारास होत नाहीं. उपनिषदांत वर्णिलेला जो पुरुष त्यासच आत्मस्वरूप विचारितों. आत्म्याचें ज्ञान वेदनिरूपित मार्गानेंच संभवतें; म्हणून प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान व शाब्द या प्रमाणांपैकीं आगमानेंच आत्मप्रतीति होते.

वेदाः प्रमाणम्

हें तत्त्व फारच महत्त्वाचें असून, त्यावरून वेदांचें स्वतःप्रामाण्य सिद्ध होतें; म्हणजे श्रुतिप्रदिपादित मतांच्या सिद्धीकरितां अन्य साधनांची गरज नाहीं. तर्कशास्त्रांत प्रामाण्यवाद फार मोठा असून, त्यांत श्रुतींचें स्वतःप्रामाण्य उत्कृष्ट रीतीनें निरूपित केलें आहे.

वैदिकं वाक्यं ईश्वरोक्तत्वात् सर्वमेव प्रमाणम् ।

—तर्कसंग्रह

म्हणजे वेद्वाणी ईश्वरापासून निघाली, याकरितां ती प्रमाणभूत मानिली पाहिजे. हें प्रमेय इतकें महत्त्वाचें आहे कीं, वेद पौरुषेय म्हणजे मनुष्यांनीं केले असें जर कोणी म्हणेल किंवा श्रुतीशिवाय इतर आधारांनीं आत्मा सिद्ध होतो असें म्हणेल तर त्यास अद्वैतमताचें व आर्यधर्माचें तात्पर्य समजलें नाहीं, असें म्हणणें भाग आहे. आतां शारीरक भाष्यांत सर्वत्र अनुमान-प्रमाणाचा जो अंगीकार केला आहे, त्याचा उद्देश इतकाच कीं, तेणेंकरून श्रुतिवाक्याचा अर्थ दृढ व्हावा व शिकणाऱ्याच्या बुद्धीमध्यें आरूढ व्हावा. आत्मसिद्धि केवळ अनुमानानें सिद्ध होत नाहीं. कारण,

निर्विकल्पमनन्तं च हेतुदृष्टांतवर्जितम्

—**अमृतबिंदूपनिषद्**

म्हणजे सर्वव्यापक असा आत्म्यामध्यें कांहींएक धर्म राहत नसल्यामुळें तर्कशास्त्राप्रमाणें प्रतिज्ञा, हेतु, दृष्टान्त, उपनय व निगमन या पांच अवयवांची Syllogism घटना न होऊन इष्टसिद्धि होत नाहीं; कारण आत्मा निर्धर्मक असल्यामुळें हेतु संभवत नाहीं आणि अद्वितीय असल्यामुळें दृष्टान्त सांपडत नाहीं. तेव्हां श्रुतिवचनांवरून आत्मस्वरूप समजून घेऊन अनुमानानें तदर्थ दृढ करून अनुभव घ्यावा.

आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यः

—**बृहदारण्यक**

या वचनांत साक्षात्कार करण्यास योग्य असा जो आत्मा त्याचें श्रुतिवाक्यांवरून श्रवण करून अनुमानानें मनन करावें, असें सांगितलें आहे. शिवाय अनुमा-

नानें फार झालें तर सामान्यस्वरूप समजेल परंतु विशिष्ट लक्षण कळत नाहीं.

क्षित्यादिकं सकर्तृकं । कार्यत्त्वात् । घटवत् ।

ही हेतुदृष्टान्तयुक्त प्रतिज्ञा आहे. पृथिवी हें घटाप्रमाणें कार्य आहे, म्हणून घटाचा जसा कुंभार हा कर्ता तसा पृथिवीचाहि कोणी असला पाहिजे. या अनुमानावरून जरी सामान्यत्वेंकरून ईश्वराची सिद्धि झाली, तरी स्वप्रकाशकत्वादि विशेषांचें निरूपण होत नाहीं.

रूपलिंगादिराहित्यान्नास्य मान्तरयोग्यता ॥
तं त्वौपनिषदेत्यादौ प्रोक्ता वेदैकमेयता ॥

—न्यायसंग्रह

म्हणजे आत्म्यास रूपादि लक्षणें नसल्यामुळें इतर प्रमाणें लागू पडत नाहींत, याकरितां ‘ तं त्वौपनिषदं पृच्छामि’इत्यादि श्रुतिवचनांवरूनच आत्मा प्रमितीस पात्र होतो.

असा जो अतींद्रिय आत्मा तो श्रुतीचाच विषय असून, त्याचा साक्षात्कार विशेष उपासना केल्याशिवाय घडत नाहीं. तैत्तिरीय उपनिषदांत अन्न, प्राण, मन, विज्ञान आणि आनन्द अशा क्रमानें उपासना सांगितल्या आहेत. बृहदारण्यक उपनिषदांत प्रणव, हृदय, सत्य, मन, विद्युत्, वाक्, वैश्वानराग्नि, तप, अन्न, प्राण हा क्रम वर्णिला आहे. छांदोग्य उपनिषदांत तेवीस उपासनाविषय वर्णिले असून, सनत्कुमार ऋषींनें नारदास ध्यानाची उपासना करण्यास उपदेश केला आहे.

ध्यायतीव पृथिवी ध्यायतीवान्तारिक्षं ध्यायतीव द्यौः
ध्यायंतीवापो । ध्यायंतीव पर्वताः......ध्यानमुपासस्व ।

—छांदोग्य उपनिषद्

म्हणजे हे नारदा, पृथिवी, आकाश, स्वर्ग, उदक, पर्वत इत्यादि सर्व पदार्थ जणूं काय ध्यानच करीत आहेत, याकरितां तूं ध्यानाची उपासना कर. ही उपासनांची परंपरा अत्यन्त मनोवेधक असून त्यावरून प्राचीन ऋषिवर्यांची आत्मज्ञानप्रवीणता व्यक्त होते. कर्म आणि उपासना यांमध्यें दृढ असल्याशिवाय ब्रह्मसूत्रांचें किंवा उपनिषदांचें विज्ञानच होत नाहीं. उपनिषदांत वर्णिलेले उपासनाविषय फारच कठिण आहेत, म्हणून प्रथमतः नेत्रादि इंद्रियांस ग्राह्य अशा पौराणिक सगुण देवतांची बाह्योपचारांनीं उपासना करावी, नन्तर निर्गुण उपासनेचा अभ्यास करावा. शिव, विष्णु इत्यादि देवता परमात्म्याचीं सोपाधिक रूपें असून, त्यांच्या उपासनेनें आत्मसाक्षात्काराची भूमिका तयार होते. जसें एकाद्या पुलाच्या कमानी तयार करावयाच्या असल्यास प्रथम दगडांच्या राशि करितात व कमान झाल्यावर ती राशि मोडून टाकितात, तद्वत् प्रतिमापूजेची गोष्ट आहे. उपासना हें योगाचें प्रधान अंग असल्यामुळें योगाभ्यासाची प्रतिष्ठा अद्वैतशास्त्रांत फार सांगितली आहे.

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ॥
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ १

—**भगवद्गीता**

म्हणजे तपस्वी, ज्ञानी व कर्मठ यांपेक्षा योगी अधिक आहे. आधुनिक कालीं प्राणायाम करून कुंभकावस्था ज्याची पुष्कळ वेळ टिकते त्यालाच योगी म्हणण्याची चाल पडून गेली आहे, तथापि योगी म्हणजे उपासक समजावा. कर्मानें जशी चित्तशुद्धि होते, तशी उपासनेनें मन

व वासना यांचा निरोध होऊन आत्मप्रतीति होते.

आतां शरीरांतील 'मी' म्हणणारा, 'तत्वमसि' या महावाक्यांतर्गत त्वं पदार्थानें उपलक्षित जो आत्मा तो कोण आहे याचा विचार करूं. देह हाच आत्मा आहे, असें भरतखंडांत चार्वाकानुयायी मात्र म्हणतात, त्याशिवाय इतर मतवादी देहास आत्मा समजत नाहींत.

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्। तथाऽरसं नित्यमगंधवच्चयत्॥१

याप्रमाणें कठोपनिषदांत आत्म्याचें वर्णन आहे. शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध हे धर्म आत्म्यामध्यें मुळींच नसल्यामुळें, पंचमहाभूतात्मक जो देह त्याला आत्मा म्हणतां येत नाहीं. शब्द आकाशाचा गुण असून श्रोत्रानें ग्राह्य होतो, स्पर्श वायूचा धर्म असून त्वचेचा विषय होतो, रूप तेजाचा गुण असून चक्षुरिंद्रियानें त्याचें ज्ञान होतें, रस उदकाचा धर्म असून जिव्हेनें चाखतां येतो व गंध पृथ्वीचा गुण असून त्याचें ग्रहण घ्राणेंद्रियानें होतें. शिवाय 'माझा' देह असें आपण म्हणतों यावरून 'मी' म्हणणाराहून देह निराळा व देहाचा स्वामी आत्मा हें सिद्ध होतें. आतां 'मी' प्रभाकर, 'मी' ब्राह्मण, 'मी' सोनार, 'मी' संन्यासी इत्यादि वचनांत नाम, वर्ण, व्यवसाय, आश्रम हे स्थूलदेहाचेच निरनिराळे धर्म असून आत्म्यास लागू होत नाहींत, आणि हे धर्म नष्ट केले असतांहि आत्मा कायम राहतो. 'मी' पुष्ट, 'मी' कृश, या वचनांत देहाशीं अभिन्नत्वाचा प्रत्यय जो येतो, तो केवळ देहाच्या अध्यासामुळेंच उत्पन्न होतो.

देह जसा आत्मा नव्हे, तशीं इंद्रियेंहि आत्मा नसून केवळ ज्ञानाचीं साधनें आहेत. कारण चक्षु, कर्ण इत्या-

दि ' माझे ' आहेत असें आपण म्हणतों, यावरूनच आत्मा निराळा असें सिद्ध होतें. शिवाय एकादें इंद्रिय नष्ट झालें तरी मीपणा कायम रहातो. इंद्रियसमुदायास जर आत्मा म्हणावें, तर एक इंद्रिय नष्ट झाल्याबरोबर आत्मबुद्धि नाहींशी झाली पाहिजे. जर प्रत्येक इंद्रिय आत्मा आहे असें म्हटलें, तर बहुनामकत्वामुळें विरुद्ध क्रिया आवश्यक होऊन शरीराचा नाश होईल.

मन व बुद्धि हीं आत्मा नव्हत, कारण दोन्ही इंद्रियें आहेत व दोहोंचाहि अभाव झाला तरी आत्मत्व क्षय पावत नाहीं.

अन्यत्रमना अभूवन्नादर्शमन्यत्र मना अभूवन्नाश्रौषम् ।

—बृहदारण्यक

म्हणजे माझें मन जाग्यावर नव्हतें, म्हणून मीं पाहिलें नाहीं, माझी बुद्धि ठिकाणावर नव्हती, म्हणून मीं ऐकिलें नाहीं, इत्यादि प्रयोगांवरून आत्मा निराळाच असला पाहिजे. अहंकार देखील आत्मा नव्हे, कारण एथें ' अहं ' या पदानन्तर क्रियावाचक पद असल्यामुळें ' अहं असें करणें ' हा अर्थ निष्पन्न होतो, म्हणून तो आत्म्याचा वाचक होऊं शकत नाहीं. आतां सर्व इंद्रियांचा लोप होतो, अशा सुषुप्ति अवस्थेंत प्राण कायम असतो, तथापि त्यासहि आत्मा म्हणणें योग्य नाहीं; कारण प्राण आपोमय असल्यामुळें जडधर्मविशिष्ट होतो; आत्मा तर अजड आहे.

आतां चक्षुरादि ज्ञानेंद्रियांनीं मी जाणतों, वागादि कर्मेंद्रियांनीं अभिवन्दनादि क्रिया करितों, मनानें सुखदुःखांचा उपभोग घेतों, पुण्याचरणानें स्वर्गास जातों, पापाचरणा-

नें नरकांत पडतों—या स्थलीं ‘ मी ’ म्हणणारा कोण ? एथें असें ध्यानांत आणिलें पाहिजे कीं, आत्म्याचा देहाशीं जो संबंध घडतो तो कर्मनिमित्त होतो.

अस्ति खल्वन्योऽवरो भूताख्यः । योऽयं सितासितैः
कमफलैराभि भूयमानः सदसद्योनिमापद्यते ।

—**मैत्रेयी ब्राह्मण**

स्थूलदेहाशिवाय प्राण्यास लिंगदेह म्हणून प्राप्त होत असतो. मरण आल्याबरोबर, जीवात्मा लिंगदेहामध्यें प्रविष्ट होतो. पृथिवी इत्यादिकांचे सूक्ष्म परमाणू पंच ज्ञानेंद्रियें, पंच कर्मेंद्रियें, पंच प्राण, मन, बुद्धि इत्यादिकांचीं सूक्ष्म रूपें इतकीं मिळून लिंगदेह बनतो. हा गौण भूतात्मा अंतर्गत पूर्वसंस्काराच्या योगानें पुण्यपापादि कर्में करून सुखदुःखाचा अनुभव घेत घेत या देहांतून त्या देहांत प्रवेश करितो. म्हणून ज्ञानेंद्रियांनीं जाणणारा, कर्मेंद्रियांनीं क्रिया करणारा, ‘ मी ’ कर्ता ‘ मी ’ भोक्ता, असें म्हणणारा मुख्य आत्मा नसून मिथ्यात्मा होय. अशा रीतीनें पहातां जीवात्मा सर्व इंद्रियांचे द्वारा कर्ता व विषयभोक्ता ‘ मी ’ अशा अहंभावानें बद्ध होऊन कर्तृत्वभोक्तृत्वभाव आपले शिरावर बळेंच ओढून पराधीन होऊन बसतो. जीवात्मा ‘ मी ’ आंधळा, ‘ मी ’ पंगू, असें म्हणतो. खरोखर पहातां आंधळे झाले डोळे, व पंगू झाले पाय; हीं दोन्ही इंद्रियें आत्म्याहून निराळीं असून इंद्रियांचा भाव आपले शिरावर घेऊन बळेंच ‘ मी ’ आंधळा, ‘ मी ’ पांगळा बनतो. दुसऱ्याची मालमत्ता व अधिकार कोणी उगीच बळकावूं इच्छिल्यास परिणामीं मार खाणें कपाळीं-

च आहे. त्याप्रमाणें कर्ता भोक्ता निराळाच असून जीव कर्तृत्वभोक्तृत्व आपल्यावर ओढून व्यर्थ सुखदुःखाचा अनुभव घेतो. स्थूलदेहास कोणत्याहि कार्याकडे नेणारा हा लिंगदेहप्रधान भूतात्मा संकल्प व अहंकार यांनीं वेष्टिलेला असून त्याचें वास्तव्य हृदयकमलामध्यें असतें.

हृदि ह्येष आत्मा । —प्रश्नोपनिषद्

म्हणजे हा भूतात्मा हृदयांत रहातो, म्हणून रावापासून रंकापर्यंत व महापंडितापासून अक्षरशत्रूपर्यंत, कोणासहि 'तूं कोण?' असें विचारिलें असतां जो तो अमुक असें सांगून हृदयावर हात ठेवितो. आणखी असा चमत्कार आहे कीं, लिंगदेहास स्त्रीपुंभाव मुळींच नसतो.

नैव स्त्री न पुमानेष नैव चायं नपुंसकः ॥
यद्यच्छरीरमादत्ते तेन तेन सयुज्यते ॥ १

--श्वेताश्वतर उपनिषद्

म्हणजे जीवात्मा स्त्री पुरुष वगैरे कांहींएक नसतो, तर ज्या देहाशीं संलग्न होतो त्या देहाच्या स्त्रीपुंभावामुळें आपणावर स्त्रीत्वाचा किंवा पुरुषत्वाचा आरोप करितो. मुक्ताबाई नग्न नाहतांना पाहून चांगदेव परत फिरला असतां तिनें त्याची कशी निर्भत्सना केली तें इतिहासज्ञांस ठाऊक आहे. ज्ञानी लोक देहातीत असल्यामुळें त्यांची स्त्रीपुंभावबुद्धि समूळ नष्ट होते.

यावरून असें लक्षांत येईल कीं, स्थूलदेह व लिंगदेह यांहून विलक्षण जो तो मुख्यात्मा जाणावा. हाच अद्वितीय व स्वप्रकाशक असून श्रुतीचा प्रधान विषय होय. आत्मसाक्षात्कार होण्यास आत्म्याची उपासना केली पाहिजे.

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।

यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्।
—मुंडकोपनिषद्

फक्त श्रुतिवचनांवरून आत्मप्रातीति होत नाहीं, बुद्धीनें होत नाहीं, व अनेक ग्रंथ वाचल्यानेंहि होत नाहीं. जो आत्म्याची स्वतंत्र उपासना करितो, त्याच्यापुढें आत्मा स्वकीयरूप व्यक्त आहे.

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येणनित्यम् ॥
अन्तःशरीरे ज्योतिर्मयोहि शुभ्रो यं पश्यंति यतयःक्षीणदोषाः॥ १
—मुंडकोपनिषद्

सत्य, इंद्रियें आणि मन यांचा जय, वास्तविक ज्ञान, ब्रह्मचर्य, इत्यादि साधनांच्या सतत अभ्यासानें आत्मा प्राप्त होतो. क्रोधादि चित्ताचे मल धुऊन टाकून स्वप्रकाश व तेजस्वी अशा आत्म्यास योगी हृदयकमलामध्यें पहातात.

आत्मविद्येचे मुख्य प्रवर्तक श्रीमत् शंकराचार्य व विद्यारण्यस्वामी होत. वेदांचा अर्थ व तदन्तर्गत सिद्धांतांची एकवाक्यता हें कठिण काम या महापुरुषांनीं केलें. या महापुरुषांनीं हे अवघड प्रयत्न सिद्धीस नेले नसते, तर जनसमुदायास श्रुतींचें रहस्य कधींच कळलें नसतें. सर्व वेद, कल्प, सूत्रें, षड्दर्शनें इत्यादि अवगत असल्याशिवाय व वेदप्रतिपादित तत्त्वांचा प्रत्यक्ष अनुभव घेतल्याशिवाय श्रुत्यर्थ ठरविणें अशक्य होय. म्हणून आत्मविद्येची ऐतिहासिक माहिती होण्यास या विभूतींचा वृत्तांत समजणें अवश्य आहे.

अद्वैतमतावर आजपर्यंत जे जे आक्षेप आले व पुढें येतील त्यांचें निरसन बहुधा शंकराचार्यांचे अलौकिक चरित्रावरूनच होईल. त्यांच्या आयुष्याची मर्यादा जर

अल्पावधीची होती, तरी तितक्या अवधींतच प्रचलित मतांचें व दर्शनाचें खंडन झालें. आचार्यांचें चरित्र अत्यंत मनोवेधक व केवळ अध्यात्म असून, त्यांचा बहुतेक काल अद्वैतमतांचें प्रतिपादन करण्यांत व अनेक मतवाद्यांशीं वाद करण्यांतच गेला. परमतखंडनास व स्वकीयमतसमर्थनास आवश्यक जें तर्कशास्त्र त्यामध्यें त्यांचें नैपुण्य अप्रातम होतें. पूर्वमीमांसक, सांख्यवादी, तार्किक, पातंजल, आर्हत, शैव, वैष्णव इत्यादि सर्व पंडितांशीं वाद चालतांना काय काय पूर्वपक्ष उत्तरपक्ष झाले हें समजणें फार महत्त्वाचें असल्यामुळें पुढील चरित्रांत मुख्यत्त्वेंकरून त्यांचेंच दिग्दर्शन होईल. तेणेंकरून आचार्यांनीं श्रुति, युक्ति व अनुभव या तिन्ही साधनांचा अवलंब करून स्वपक्षाची कशी सिद्धी केली हें सहज ध्यानांत येईल.

शंकराचार्यांचा आजा विद्याधिराज हा तैत्तिरीय शाखाध्यायी ब्राह्मण केरल देशांत कालटी नांवाच्या गांवांत रहात असे. त्याचा पुत्र ज्ञानानें शिवाप्रमाणें व बुद्धीनें बृहस्पतीप्रमाणें असल्यामुळें ‘ शिवगुरु ’ हें त्याचें अन्वर्थ नाम होतें. ब्रह्मचर्याश्रमांत गुरूची अनन्य भावानें भक्ति, प्रातःकाळीं व सायंकालीं अग्नीची सेवा, वेदाध्ययन, वेदार्थविचार इत्यादि रीतीनें शिवगुरु कालक्षेप करी. ब्राह्मणाची मुख्य देवता जो आदित्य त्याची उपासना तो नैष्ठिकपणें चालवी.

> उद्यन्तमस्तंयन्तमादित्यमभिध्यायन् कुर्वन् ।
> ब्राह्मणो विद्वान् सकलं भद्रमश्नुते ।
>
> —तैत्तिरीयारण्यक

सूर्य उदयास येतांना व अस्तास जातांना त्याचें ध्यान करणाऱ्या ज्ञानी ब्राह्मणास कैवल्याची प्राप्ति होते. गायत्रीमंत्रांत निर्दिष्ट केलेला सविता सगुणदृष्टीनें सूर्य असून निर्गुणदृष्टीनें ब्रह्म होतो.

याप्रमाणें कालक्रमण चाललें असतां शिवगुरूची षडंग वेदविद्या परिपूर्ण झाली व गुरूनें त्यास घरीं जाण्यास आज्ञा केली. परंतु शिवगुरूचें वैराग्य अखंड होतें. गुरूनें त्यास सांगितलें कीं गृहिणीसमवेत धर्माचरण करून व संतति उत्पन्न करून पितृऋणांतून मुक्त होणें अवश्य आहे. यावर शिवगुरूनें उत्तर केलें कीं,

ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद्गृहाद्वनीभूत्वा प्रव्रजेत ।

म्हणजे ब्रह्मचर्य समाप्त करून, गृहस्थाश्रमाचा अवलंब करावा, नंतर वानप्रस्थाश्रम संपवून संन्यास घ्यावा हा नियम मध्यमाधिकारी पुरुषासच लागू आहे, परंतु मुख्याधिकारी पुरुष शुद्धसत्त्व आणि उत्कृष्ट विरागवान् असतो, म्हणून त्यास हा क्रम लागू नाहीं. शिवगुरूची अशी विरक्त स्थिति झाली असतां, विद्याधिराज तेथें येऊन मोठ्या कष्टानें मुलाचें मन वळवून त्यास घरीं घेऊन गेला. नैष्कर्म्यसिद्धि या ग्रंथांत असें म्हटलें आहे कीं:—

शोध्यमानं तु तच्चित्तमीश्वरार्पितकर्मभिः ॥
वैराग्यं ब्रह्मलोकादौ व्यनक्त्यथ सुनिर्मलम् ॥ १

म्हणजे ईश्वरार्पित कर्में करून चित्तशुद्धि झाली म्हणजे पापाचा क्षय होऊन फिरून पापाकडे प्रवृत्तिच घडत नाहीं, आणि अखंड वैराग्य उत्पन्न होणें हें पापक्षयाचें मुख्य चिन्ह होय. गृहीं गेल्यावर विद्याधिराजानें पुत्राच्या अध्यायनाची परीक्षा केली. शिवगुरूनें जटान्त वेद म्हणून

दाखविले आणि भट्टपाद, प्रभाकर, गौतम, कणाद, पतंजलि यांच्या शास्त्रांत पूर्वपक्ष करून समाधानेंहि तात्काल केलीं, तेणेंकरून विद्याधिराजास अत्यन्त सामाधान वाटलें.

नन्तर शिवगुरूचा विवाह झाला, स्त्रियेचें नांव अम्बा असें होतें. शिवगुरु धनसंपन्न असून गृहस्थाश्रमामध्यें त्यानें आपला काळ परोपकारांत, वेदपठनांत, आणि श्रुतिस्मृतिप्रतिपादित कर्में करण्यांत घालविला. त्यास या आश्रमांत दुःख होण्यास एकच कारण होतें, तें संततीचा अभाव हें होय. अशा स्थितींत निम्में आयुष्य गेल्यावर शिवगुरु अम्बा यांनीं शंकराची आराधना अत्यंत भक्तीनें केली. तेव्हा एके रात्रीं देवानें त्यांच्या स्वप्नांत येऊन विचारिलें कीं सर्वगुणसंपन्न व सर्वज्ञ परंतु अल्पायुषी असा एक पुत्र पाहिजे किंवा अवगुणी व अज्ञ असे पुष्कळ पुत्र पाहिजेत? तेव्हां शिवगुरुनें सर्वज्ञ व जगविख्यात असा एकच पुत्र मागितला, आणि ‘ तथास्तु ’ असें बोलून देव अंतर्धान पावले. प्रातःकालीं त्यानें सर्व वृत्तांत स्त्रियेस निवेदन केला. मग त्यांनीं अतिथीपूजन, अन्नदान वगैरे मोठ्या प्रेमानें केलें आणि ईश्वरकृपेनें अम्बेस गर्भधारण झालें. माध्याह्नीचा सूर्यताप जसा सर्व जगास प्रखर भासतो, तसा गर्भ वृद्धि पावूं लागला असतां तिला अधिकाधिक असह्य वाटूं लागला. पुष्पहार किंवा दागिने ह्यांचें तिला ओझें होऊं लागलें, व दोहद असे तीव्र झाले कीं चित्तास कांहीं केल्या समाधान होईना. एक पदार्थ मागावा, तो आणून दिल्यावर दुसराच मागावा, दुसरा प्राप्त झाल्यावर तिसऱ्याची अपेक्षा करावी, अशी स्थिति झाली. तिला नानाप्रकारचीं स्वप्नें पडूं लागलीं. श्वेतवृ-

षभावर मी बसलें आहें, गंधर्व भोंवतालीं उभे राहून स्तुति करीत आहेत, सरस्वतीच्या सिंहासनावर बसून अनेक मतवाद्यांचा पराजय मी करीत आहें असें तिला वाटे.

समानता सात्त्विकवृत्तिभाजां । विरागता वैषयिक प्रवृत्तौ ॥

—विद्यारण्य

अशी तिची वृत्ति बनली. सत्त्वगुणसंपन्न जेवढें असेल तेवढें तिला आवडे आणि विषयाचा तिटकारा येई. अशा स्थितींत नवमास पूर्ण होतांच ती प्रसूत झाली, पुत्र झाला. प्रसवकालीं सूर्य मेषस्थ, मंगळ मकरस्थ, शनि तुलास्थ, गुरु केंद्रस्थ अशा प्रकारें बहुतेक ग्रह उच्चीचे होते. प्रसवदिवशीं साहजिक वैर करणारे प्राणि म्ह० सर्प नकुल, व्याघ्र भृग, मार्जार मूषक इत्यादिक एकत्र संचार करूं लागले. ते दिवशीं वृक्षलतांनीं फलपुष्पांचा वर्षाव केला. नद्यांचें पाणी भिंगाप्रमाणें स्वच्छ दिसूं लागलें, अद्वैतमताचा आव्हेर करणाऱ्या पंडितांच्या हातून पुस्तकें गळून पडलीं, वेदान्ती हसूं लागले, आणि वेदव्यासास हर्ष झाला. ज्योतिर्विदांनीं जन्मकुंडलि पाहून वर्तविलें कीं

सर्वज्ञ एव भविता रचयिष्यते च ।
शास्त्रं स्वतंत्रमथ वागधिपांश्च जेता ॥

—विद्यारण्य

म्हणजे हा मुलगा सर्वज्ञ होईल, स्वतंत्र शास्त्र रचील, महापंडितांस जिंकील आणि जगप्रसिद्ध होईल.

हा मुलगा शंकराचार्य होय. आचार्यास दुसरें वर्ष लागतांच अक्षरज्ञान झालें. तिसरे वर्षी काव्य पुराणें इत्यादि वाङ्मयांत प्रवेश झाला. त्यांच्या बुद्धीची तीव्रता अशी होती कीं, एक वेळ गुरूनें सांगितलें कीं पाठ झा-

लेंच. चवथ्या वर्षी त्यांची गति साहित्यशास्त्रांत झाली व अत्यन्त कठिण जें न्यायशास्त्र त्यामध्यें ते प्रवीण झाले. न्यायशास्त्र हें वादविवादास अत्यन्त अवश्य असून अध्यात्म शास्त्रांत तर त्यावांचून प्रवेश होणें दुर्लभ आहे. तर्कशास्त्रांत आचार्यांचें वाग्वैभव अपूर्व नजरेस येऊं लागलें. वाणीस न्यायशास्त्राच्या अभ्यासानें अद्भुत तरतरी येते हें अधुनिक कालीं अनेक उदाहरणांनीं स्पष्ट झालें आहे.

या समयास शिवगुरूचें प्राणोत्क्रमण झालें. नंतर उपनयनविधि होऊन आचार्य गुरुगृहीं गेले. त्यांचें अलौकिक बुद्धिमत्त्व पाहून गुरूंस परम हर्ष झाला. चारहि वेद व षडंगें यांत प्रवीण होऊन अनेक शास्त्रांत त्यांची उत्कृष्ट गति झाली. शंकराचार्य वेदविद्येंत ब्रह्मदेवाप्रमाणें होते. शिक्षादि वेदांगामध्यें गार्ग्याप्रमाणें, वेदवेदांगांतील कथांचें तात्पर्य समजून अर्थ करण्यांत बृहस्पतीप्रमाणें, वेदोक्तकर्मांचे विवेचनांत जैमिनीप्रमाणें, आणि वेदवचनांपासून प्राप्त होणारें जें तत्त्वज्ञान त्यामध्यें व्यासाप्रमाणें होते. व्यासाचें जें वाग्वैभव, शब्दचातुर्य व अर्थगांभीर्य तें आचार्यांमध्यें पहिल्या प्रतीचें होतें. आचार्यांच्या वाणीचा ओघ चालला, म्हणजे मूर्तिमान् व्यासच आहेत कीं काय असें वाटे. आचार्यांनीं तर्कशास्त्राचें उत्तम अध्ययन केलें होतें, सांख्यशास्त्राशीं त्यांचा अप्रतिम परिचय होता, योगविद्येंत ते निष्णात होते, आणि भट्टपाद (कुमारिल) यानीं रचिलेल्या शाबर भाष्यावरील वार्तिकांचें अर्थतत्त्व त्यांस पूर्ण कळलें होतें. परंतु या सर्व विद्यांपासून व दर्शनांपासून जें सुख प्राप्त होतें तें अद्वैतविद्येपासून होणाऱ्या आनन्दापुढें कस्पटा-

समान समजलें पाहिजे. अद्वैतविद्येंत आचार्यांचें प्राविण्य लोकोत्तर होतें. अद्वैतविद्या सर्व विद्यांमध्यें श्रेष्ठ आहे व ती विद्या एकदां प्राप्त झाली म्हणजे कधींहि विसरत नाहीं.

सर्वा बहिःकला जन्तोरनभ्यासेन नश्यति ॥
इयं ज्ञानकला राम सकृज्जाताऽभिवर्धते ॥ १

—**योगवासिष्ठ**

म्हणजे, वारंवार अभ्यास जर केला नाहीं तर सर्व बहिरंग कला विसरून जातात, परंतु ज्ञानकला एकदां उत्पन्न झाली म्हणजे ती क्षय न पावतां वाढतच जाते. याकरितां अद्वैतविद्येस अन्तःकला असें म्हणतात. शिवाय अद्वैतविद्या अशा प्रकारची आहे कीं ती आली असतां इतर सर्व विद्यांचें सहज ज्ञान होतें. याविषयीं छांदोग्य उपनिषदांत श्वेतकेतूची कथा आहे. गुरूपाशीं जाऊन ब्रह्मचर्यव्रतानें राहून विद्या संपादन करण्यास उद्दालकऋषीनें श्वेतकेतूस सांगितलें. तेव्हां श्वेतकेतु बारा वर्षे गुरूपाशीं राहून चार वेद सार्थ पठन करून परत आला. तो घरीं आला तेव्हां त्याची वृत्ति चमत्कारिक आढळून आली. ती अशी कीं कोणाशीं भाषण न करितां स्तब्ध राहून अभिमानांत सदा गर्क असा तो दिसे. ही विलक्षण स्थिति पाहून उद्दालकानें मुलास विचारिलें कीं जो उपदेश ऐकिला असतां न ऐकिलेल्या गोष्टीहि ऐकूं येतात, जो जाणिला असतां न जाणिलेल्या वस्तुहि जाणतां येतात, असा उपदेश गुरूपासून मिळाला काय? कारण, अशा तऱ्हेचा उपदेश जर मिळाला नाहीं, तर सर्व वेद व शास्त्रें शिकून कांहींएक उपयोग नाहीं. ही अद्भुत गोष्ट श्रवण केल्यावर श्वेतकेतूनें बापास

विचारिलें कीं हें कसें होईल ? तेव्हां उद्दालक म्हणाले कीं मृत्तिकेचें ज्ञान झालें म्हणजे सर्व घटादिकांचें ज्ञान होतें, सुवर्णाचें ज्ञान झालें म्हणजे सर्व सुवर्णालंकारांचें ज्ञान होतें, लोहाचें ज्ञान झालें म्हणजे सर्व लोहपात्रांचें ज्ञान होतें, तद्वत् संपूर्ण जगताचें उपादान कारण जो आत्मा त्याचें ज्ञान झालें असतां सर्व जगाचें ज्ञान होतें. अशा रीतीनें अद्वैतविद्येचें रहस्य समजतांच अभिमान नष्ट होऊन श्वेतकेतूस परमानंदाचा अनुभव प्राप्त झाला.

याप्रमाणें गुरुगृहीं ब्रह्मचर्यानें राहून वेद, शास्त्र, इतिहास, पुराण या चतुरंग विद्यांमध्यें आचार्य निपुण झाले. महाभारतान्तर्गत शान्तिपर्वांतील वचनांचा अभ्यास करून आचार्यांची अन्तरबाह्य शुद्धि झाली होती. पूर्वमीमांसादि दर्शनें पंडितांबरोबर पुनःपुनः वाचून त्यांस सर्वज्ञ ही पदवी प्राप्त झाली. नंतर आचार्य घरीं आले व त्यानीं मातृसमागमांत कांहीं काल घालविला. मातृसेवा, वेदपठन, अग्नि व सूर्य या देवतांचें सायंप्रातः पूजन इत्यादि कर्मांत ते निमग्न झाले. आचार्य रूपगुणसंपन्न असून बाल-तरुण-वृद्धांस अत्यंत प्रिय झाले. नंतर आचार्यांनीं संन्यास घेण्याकरितां मातेची आज्ञा मागितली. तेव्हां शोकाकुल होऊन माता म्हणालीः—

त्यज बुद्धिमिमां शृणुष्व मे गृहमेधी भवपुत्रमाप्नुहि ॥
यज चक्रतुभिस्ततो यतिर्भवितास्यंग सतामयं क्रमः ॥ १

—**विद्यारण्य**

बाळा, ही संन्यासबुद्धि टाकून दे, गृहस्थाश्रम घे. पुत्रोत्पत्ति होऊं दे. आणि नंतर संन्यास घे. शहाण्या लोकांचा हाच मार्ग आहे. बाळा, तूं माझा एकटा मुलगा अ-

सून संन्यस्त झालास तर मीं कसे रे दिवस कंठावे? वृद्धापकालीं मला टाकून कसा रे जातोस? मी मृत झालें असतां और्ध्वदेहिक क्रिया कोण करील? ज्ञानी असून तुला माझी दया कशी रे येत नाहीं? त्यावेळीं आचार्य कांहीं न बोलतां माध्याह्नस्नानास नदीवर गेले आणि योगबलानें सुसर उत्पन्न केली. सुसरीनें पाय धरिला असतां 'आई, आई' म्हणत ते मोठ्यानें रडूं लागले. अम्बाबाईस वर्तमान समजतांच ती धांवत आली व फारच शोक करूं लागली, तेव्हां आचार्य म्हणाले कीं सर्वसंन्यास केला असतां सुसर पाय सोडील. कारण

धर्मेण पापमपनुदति । तस्माद्धर्मं परमं वदन्ति ॥

—नारायणोपनिषद्

म्हणजे, दुःख हें केवळ पापाचें फल होय, धर्माचरणानें पाप दूर होतें, याकरितां धर्माचरणाची फार प्रतिष्ठा सांगितली आहे. तर, आई, मला लवकर आज्ञा दे. हें मुलाचें भाषण ऐकून आईनें विचार केला कीं पुत्र जिवंत राहिल्यास केव्हां तरी दृष्टीस पडेल, पण आतांच सुसरीनें गिळिला तर फिरून दिसण्याचाहि संभव नाहीं. म्हणून निरुपायास्तव तिनें लागलींच आज्ञा दिली. आज्ञा मिळतांच सर्वज्ञ शंकराचार्यांनीं विरजाहोमादि विधि भावनेनेंच केले.

प्राणापानव्यानोदानसमाना मे शुध्यन्ताम् । पृथिव्यप्तेजोवायुराकाशा मे शुद्धन्ताम् । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा मे शुद्धन्ताम् । ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासँ स्वाहा ।

—नारायणोपनिषद्

प्राणापानादि पंचप्राण, पृथिव्यादि महाभूतें, शब्दस्प-

र्शादि महाभूतांचे इंद्रियग्राह्य गुण, इत्यादि माझे सर्व अवयव आज्यहोमानें शुद्ध होवोत, पापरहित व पापकारणीभूत रजोगुणरहित होऊन जगत्कारण जें परब्रह्म तद्रूप मी व्हावें म्हणून हवन करितों. इत्यादि परमप्राप्तिसाधक मंत्र म्हणून भावनेनेंच आचार्यांनीं हवन केलें आणि मनानेंच संकल्प करून संन्यास घेतला. कारण

यद्यातुरः स्यान्मनसा वाचा वा संन्यसेत् ।

—**आम्नाय**

म्हणजे, कोणींहि आतुरस्थितींत मनानें किंवा वाणीनें संन्यास ग्रहण करावा. याप्रमाणें आतुरसंन्यास घेतल्याबरोबर सुमरीनें पाय सोडिला आणि आचार्य नदीच्या कांठीं येऊन मातोश्रीसह घरीं गेले. घरीं गेल्यावर तिचें नानाप्रकारानें समाधान करून व 'जेव्हां स्मरण करशील तेव्हां येईन' असें अभिवचन देऊन आचार्य स्वीकृत कार्यासाठीं उत्तरेकडे निघाले.

आचार्य जेव्हां घरून निघाले तेव्हां त्यांच्यामध्यें पूर्ण वैराग्य बाणलें होतें. सद्गुरूचा प्रसाद केव्हां होईल व जगद्विजय केव्हां करीन अशी त्यांस तळमळ लागली होती. कितीहि पंडित असला तरी सद्गुरूवांचून गति नाहीं. आर्यधर्मांत श्रुतिप्रामाण्याची व गुरूप्रसादाची जी प्रतिष्ठा मानिली आहे ती खरोखर विलक्षण आहे व तिच्यामुळें अद्भुत कार्य घडून आलें आहे. सर्व पदार्थांत श्रेष्ठ जो आत्मा तो अतींद्रिय असल्यामुळें त्याचें ज्ञान फक्त आगमप्रमाणानें होतें, अनुमानानें होत नाहीं, हें वर सांगितलेंच आहे.

नैषा तर्केण मतिरापनेया । —**कठोपनिषद्**

म्हणजे श्रुतींवरून आत्म्याचें जसें विज्ञान होतें, तसें नुसत्या तर्कानें कधींहि होत नाहीं. म्हणून

तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् । समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्

—मुंडकोपनिषद्

वेदप्रतिपाद्य जो आत्मा त्याचें अनुभवपूर्वक ज्ञान संपादण्याकरितां समित्पाणि होऊन शमदमादिसंपन्न ब्रह्मनिष्ठाकडे जावें, तरच ज्ञानप्राप्ति होईल. आत्म्याविषयीं नानाप्रकारचे तर्क केल्यानें बुद्धि संशयापन्न होऊन विचित्र भ्रमांत घोटाळून जाते व अद्वैतशास्त्रास अवश्य जी निश्चयात्मकबुद्धि तिचा अभाव होतो. श्रुतिप्रामाण्य मानिल्यापासून व गुरुभक्तीपासून निश्चितबुद्धि होते इतकेंच नव्हे, तर आत्मज्ञानास अवश्य जी श्रद्धा ती उत्पन्न होते. श्रद्धेचें महात्म्य भगवद्गीतेंत पदोपदीं आढळतें.

श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेंद्रियः ॥
ज्ञानं लब्ध्वा परां शांतिमचिरेणाधिगच्छति ॥ १

म्हणजे श्रद्धायुक्त, जितेंद्रिय व भगवद्भक्त अशा पुरुषास आत्मज्ञान सहज होतें व तें ज्ञान मिळालें म्हणजे त्याच्या चित्तास शांति प्राप्त होते. श्रुतीमध्यें नानाप्रकारच्या रूपकांनीं व अलंकारांनीं अनेक प्रमेयें सिद्ध केलेलीं आढळतात, त्यांपैकीं पुढील वचनांत श्रद्धेचें स्वरूप स्पष्ट केलें आहे.

तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धापत्नी शरीरमिध्म मुरो वेदिर्लोमानि बर्हिर्वेदः शिखा हृदयं यूपः काम आज्यं मन्युः पशूस्तपोऽग्निर्दमः शमयिता दक्षिणा वाग्घोता प्राण उद्गाता चक्षुरध्वर्युर्मनो ब्रह्मा श्रोत्रमग्नीत् । **—नारायणोपनिषद्**

या वचनांत ब्रह्मनिष्ठ जो योगी त्याचे अवयव य-

ज्ञांगद्रव्यें आहेत असें वर्णन केलें आहे. आत्मा हा यज्ञांतील यजमान होय, आम्याची पत्नी श्रद्धा होय इत्यादि. एथें सर्वेंद्रियसाक्षी जो आत्मा त्या यजमानाची पत्नी श्रद्धा मानिली असल्यामुळें आत्मज्ञानास श्रद्धेची अवश्यकता किती आहे हें सहज कळून येतें.

अद्वैतशास्त्र व योगशास्त्र यांमध्यें तर विद्यासंप्रदायाची अत्यंत अवश्यकता आहे. विद्यासंप्रदाय म्हणजे गुरूपासून ज्ञान संपादन करून शिष्यपरंपरेनें त्याचा प्रसार करणें होय. योगदर्शन व वेदान्तदर्शन हीं विद्यासंप्रदायानेंच आजपर्यंत अविच्छिन्न राहिलीं आहेत. गुरुपरंपरेचें महत्त्व यूरोपीय पंडितांसहि समजून आलें आहे. नागोजीभट्टकृत परिभाषेंदुशेखराचें इंग्रजी भाषांतर प्रसिद्ध करितांना, डाक्तर कीलहार्न यानीं प्रस्तावनेंत अनंतशास्त्री पेंढारकर व चिंतामणशास्त्री थत्ते यांची गुरुपरंपरा नागोजीभट्टापर्यंत पोहोंचविली आहे. तेव्हां अद्वैतविद्या व तिच्याशीं निकटसंबंध असलेली जी योगविद्या या संबंधानें शंकराचार्यांची गुरुपरंपरा पहाणें जरूर आहे, व तेणेंकरून बादरायणकृत ब्रह्मसूत्रांचा अर्थ आचार्यांस न कळतां उगीच कांहीं तरी तर्क लढविले आहेत असे जे आक्षेप प्रिन्सिपाल थीबो यानीं घेतले आहेत त्यांचें निरसन होईल. अद्वैतविद्येचा पाया वेद व विशेषेंकरून उपनिषदें होत, तथापि व्याससूत्रांवरून या विद्येची प्रसिद्धि झाली. व्यासांचे शिष्य शुक, शुकाचार्यांचे शिष्य गौडपादाचार्य, त्यांचे शिष्य गोविंदनाथ व गोविंदनाथांपासून ही विद्या आचार्यांस प्राप्त झाली. ब्राह्मणांच्या नित्य स्नानसंध्येंत पुढील नमन आढळतें:—

शंकरं शंकराचार्यं केशवं बादरायणम् ॥
सूत्रभाष्यकृतौ वन्दे भगवन्तौ पुनःपुनः ॥ १

विष्णूचा अवतार बादरायण ब्रह्मसूत्रकार व शंकराचा अवतार भाष्यकार शंकराचार्य या भगवंतांस नमस्कार असो.

योगविद्येचा पाया वेद आणि मुख्यत्वेंकरून श्वेताश्वतरादि उपनिषदें होत, तथापि, पातंजल योगसूत्रांवरून ही विद्या प्रसिद्ध झाली. शेषापासून ही विद्या प्रथम पतंजलीस प्राप्त झाली, पतंजलीचे शिष्य गौडपादाचार्य, त्यांचे शिष्य गोविन्दनाथ, व गोविन्दनाथाचे शंकराचार्य होत. शिवाय या विद्येसंबंधानें नाथसंप्रदाय प्रसिद्ध असून ब्राह्मणांच्या स्नानसंध्येंतहि तोच आढळतो.

आदिनाथं तु मत्स्येंद्रं गोरक्षं गहिनिं तथा ॥
निवृत्ति ज्ञानदेवंच नमामि भवतारकम् ॥ १

आदिनाथ जो शंकर त्यापासून मत्स्येंद्रनाथास योगविद्या प्राप्त झाली. त्यांचे शिष्य गोरखनाथ, त्यांचे गहिनीनाथ, त्यांचे निवृत्तिनाथ, त्यांचे ज्ञानदेव व ज्ञानेश्वरांचे मुखानें सामान्यजनांसहि महाराष्ट्रभाषाद्वारें तिचें ज्ञान झालें आहे. आदिनाथापासून मत्स्येंद्रनाथास ही विद्या कशी प्राप्त झाली याविषयीं एक कथाभाग विश्रुत आहे. शंकर पार्वतीस एका बेटांत योगशास्त्र सांगत होते आणि तेथें एक मत्स्य तो उपदेश ऐकत होता. योगविद्या व अद्वैतविद्या पराकाष्ठेच्या चित्ताकर्षक व आनन्दकारक असल्यामुळें, श्रीशंकराचें प्रवचन चाललें असतां तो मत्स्यहि एकाग्रचित्त होऊन निश्चलशरीर झाला. तें शंकरानीं पाहून त्यावर उदकसिंचन केलें व

मत्स्याचें दिव्य शरीर होऊन मत्स्येंद्रनाथ उत्पन्न झाले.

असो. गुरुसंप्रदायानें अद्वैतविद्येचें व योगविद्येचें रहस्य प्राप्त करून घेण्याकरितां आचार्य उत्तरेकडे निघाले. तेव्हां त्यांचें वय दहा वर्षांचें होतें. ते मार्ग क्रमीत असतां

विजनता-वनिता-परितोषितो । विधि वितीर्ण कृतात्मतनुस्थितिः॥
परिहरन् ममतां गृहगोचरां । हृदयगेन शिवेन समं ययौ ॥ १

—विद्यारण्य

म्हणजे, त्यांचेबरोबर सेवा करण्यास विजनता हीच स्त्री होती. कंदमूलादि भक्षण करून शरीरव्यापार चालत होते, गृहसंबंधी सर्व चिंता पळाली होती व हृदयामध्यें अखंड परमात्मा भरला होता.

गच्छन् वनानि सरितो नगराणि शैलान् ।
ग्रामान् जनानपि पशून् पथि सोऽप्यपश्यत् ॥
नन्वैंद्रजालिक इवाद्भुतमिंद्रजालं ।
ब्रह्मैवमेव परिदर्शयतीति मेने ॥ १

—विद्यारण्य

म्हणजे, गारुडी ज्याप्रमाणें नानाप्रकारचे खेळ करून दाखवितो, त्याप्रमाणें वनें, नद्या, शहरें, पर्वत, गांवें, लोक, पशु वगैरे जें जें मार्गांत दृष्टीस पडे तें केवळ परमात्म्याचे मायेचा पसारा होय असें त्यांस वाटे. व्यासानीं ब्राह्मणाचें लक्षण अशाच प्रकारचें केलें आहेः—

कन्थाकौपीनवासास्तु दण्डधृग्ध्यानतत्परः ॥
एकाकी रमते नित्यं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ १
येन केन चिदाच्छन्नो येन केन चिदाशितः ॥
यत्र क्वचनशायी स्यात्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ २
येन पूर्णमिवाकाशं भवत्येकेन सर्वदा ॥
शून्यं यस्य जनाकीर्णं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३

म्हणजे अंगावर कफणी व लंगोटी, हातांत दंड, आत्मोपास्तीमध्यें निमग्न, सर्वदा एकटा व आनन्दांत असणारा अशीं ज्याचीं लक्षणें आहेत त्यास 'ब्राह्मण' असें देव म्हणतात. अशा पुरुषास अंगावर कांहीं असलें तरी चालतें, खाण्यास कांहीं मिळालें तरी हरकत नाहीं व कोणतेहि स्थलीं निद्रा येते. आकाशाप्रमाणें सर्वत्र आत्मा व्यापून राहिला आहे असें त्याच्या प्रत्ययास येतें व लोकसमुदाय जेथें जमलेला आहे तें स्थान त्यास शून्यवत् भासतें.

आचार्यांनीं संन्यासलक्षण म्हणून हातांत जो दंड घेतला होता, तो जणूं काय अनेक पाखंडी लोकांनीं हव्या त्या रस्त्यांनीं नेऊन कृश केलेली जी श्रुतिरूप कामधेनु तिला अद्वैतलक्षण जी तिची खरी दिशा त्या दिशेनें नेण्याकरितांच घेतला होता कीं काय असें वाटे. यतिलक्षणास उचित अशी भगवीं वस्त्रें परिधान केलेली आचार्यांची मूर्ति नर्मदातीरास पोहोंचली. नदीच्या कांठीं एका वनांत श्री **गोविन्दनाथांचा** आश्रम होता. तेथें वृक्षावर मृगचर्म व वल्कलें लटकत होतीं, आणि वीतभर रुंदीचें एक गुहेचें द्वार त्यांच्या दृष्टीस पडलें. त्या ठिकाणीं अनेक शिष्य योगाभ्यासांत निमग्न झालेले पाहून, हीच गुहा **गोविन्दनाथांची** असावी असा आचार्यांचा निश्चय झाला. नंतर गुहेस त्रिवार प्रदक्षिणा करून आचार्यांनीं परमसंतोषानें गुहाद्वारीं साष्टांग नमस्कार घातला, आणि व्याकरणमहाभाष्य, योगदर्शन, चरक, परमार्थसार इत्यादि ग्रंथांचा कर्ता जो **पतंजलि** तोच साक्षात् तूं आहेस अशी **गोविन्दनाथांची** स्तुति केली. हा स्तव ऐकून, तूं कोण आहेस? असा **गोविन्दनाथानें**

प्रश्न केला, तेव्हां आचार्यांनीं पुढील उत्तर दिलें:—

स्वामिन्नहं न पृथिवी न जलं न तेजो ।
न स्पर्शनो न गगनं न च तद्गुणा वा ॥
नापींद्रियाण्यपि तु विद्धि ततोऽवाशिष्टो ।
यः केवलोऽस्ति परमः स शिवोऽहमस्मि ॥ १

—विद्यारण्य

म्हणजे, हे स्वामिन्, मी पृथ्वी, जल, तेज, वायु, आकाश यांपैकीं कोणीहि नाहीं; तसेंच गंध, रस, रूप, स्पर्श, शब्द हे जे त्या पांच महाभूतांचे गुण त्यांपैकींहि कोणी नव्हें; त्याप्रमाणें घ्राण, जिव्हा, चक्षु, त्वक्, कर्ण हीं जीं त्या गुणांचीं ग्राहक इंद्रियें त्यांपैकींहि कोणी नव्हें; तरी ह्या सर्वांचा निरास करून अवशिष्ट राहिलेला जो केवल परमात्मा तोच मी आहें. या आचार्यांच्या उत्तरांत अद्वैतमताचें उत्कृष्ट विवरण केलें आहे. मी पृथिवी इत्यादि नव्हें ह्या वाक्यांतील उद्देश्य व विधायक पदांचा व्युत्क्रम करूनहि अर्थ लाविला पाहिजे. म्हणजे, पृथिवी, जल इत्यादिकांपैकीं कोणीहि मी नाहीं, असाहि अर्थ केल्यावर, दोन्ही प्रकारच्या सिद्धान्तांवरून पृथिवी, जल इत्यादि पदार्थ आणि मी ह्यांची कणाद—गौतम-मताप्रमाणें व्यावृत्ति होते.

या पृथिवी साऽहं न भवामि । योऽहं स पृथिवी न भवति ॥

म्हणजे, पृथिवी मी नाहीं व मी पृथिवी नाहीं, अशा रीतीनें योजना केली असतां ‘ पृथिवी ’ व ‘मी’ हे शब्द परस्पर व्यावर्तक होतात. तसेंच ही योजना केली असतां यूरोपीय तर्कशास्त्राप्रमाणें या शब्दांत पूर्ण विरोध स्थापित होतो. दुसरें उपनिषत्प्रतिपाद्य जो आत्मा त्याचें

विज्ञान व्यक्त करण्याकरितां इतर मतवाल्यांचें खंडन या श्लोकांत फार सुरेख प्रकारानें केलें आहे. स्थूलदेह पंचमहाभूतात्मक असून तोच आत्मा आहे असें चार्वाकादि पाखंडी लोकांचें जें मत त्याचा निरास पृथिवीपासून तद्गुणा एथपर्यंतच्या दलानें होतो, तसेंच क्रियाशक्तिप्रधान जो प्राण व ज्ञानशक्तिप्रधान जें मन त्यांमध्यें भूतकार्य दृष्टीस पडतें, म्हणून प्राणाचे व मनाचे ठायीं जें आत्मत्व भासतें त्याचा निरास होतो.

आपोमयः प्राणोऽन्नमयं हि सोम्य मनः । —छांदोग्य

म्हणजे, हे प्रियकरा, प्राण हा आपोमय अतएव जड होय, आणि मन हें अन्नमय म्हणून जड होय. या रीतीनें क्षणिकविज्ञानवादि पंडितांचें खंडन होतें. 'न गगनं' या वचनानें शून्यवादि माध्यमिकांचें खंडन होतें. मी आंधळा, मी बहिरा, इत्यादि प्रयोगांवरून इन्द्रियांचे ठिकाणीं आत्मत्व भासतें, याचा निरास 'नापीन्द्रियाणि' या दलानें होतो. तेव्हां इतक्या सर्वांचा निरास करून अवशिष्ट जो कर्तृत्वभोक्तृत्वरहित साक्षी तो मी आहें. याप्रमाणें, तूं कोण या प्रश्नाचें आचार्यांनीं अद्वैतसिद्धिपर उत्तर दिलें. निर्वाणदशकामध्यें असेंच उपपादन आढळतें.

न भूमिर्नतोयं न तेजो न वायु-
र्न खं नेन्द्रियं वा न तेषां समूहः ॥

म्हणजे, पृथिवी, जल, तेज, वायु, आकाश, इंद्रिय, किंवा त्यांचा समूह मी नाहीं.—हें अद्वैतसाक्षात्कारदर्शक उत्तर ऐकण्याबरोबर, गोविंदनाथ हर्षित होऊन म्हणाले:

स प्राह शंकर स शंकर एव साक्षा-
ज्जातस्त्वमित्यहमवैमि समाधिदृष्ट्या ॥

—विद्यारण्य

म्हणजे, हे शंकरा, तूं साक्षात् शंकराचा अवतार आहेस, असें मला ज्ञानदृष्टीनें समजलें. मग गोविंदनाथ गुहेबाहेर आल्यावर आचार्यांनीं त्यांची पादपूजा केली. नंतर उपनिषत्प्रसिद्ध अखंडैकरस परमात्म्याचें संपूर्ण विज्ञान होण्याकरितां गोविंदनाथाची अनन्यभावानें सेवा केली. गुरूशिवाय ज्ञानप्राप्ति नाहीं हें मत भरतखंडांत प्रसिद्ध आहे.

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ॥
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशयन्ते महात्मनः ॥ १

—**श्वेताश्वतर**

म्हणजे, ज्याची ईश्वरावर अनन्य भक्ति असते, व जशी देवावर तशी गुरूवरहि असते, त्या महात्म्या पुरुषास हे (उपनिषत्प्रतिपादित)सिद्धान्त प्रकाशमान् होतात.

शंकराचार्यांनीं भक्तिपुरःसर केलेल्या सेवेनें गोविंदनाथ संतुष्ट होऊन वेदचतुष्टयांतील वचनांनीं ब्रह्मोपदेश केला. तीं वचनें येणेंप्रमाणें होतः—ऋग्वेदांतील ' प्रज्ञानं ब्रह्म ', यजुर्वेदांतील ' अहं ब्रह्मास्मि ', सामवेदांतील ' तत्त्वमसि ', आणि अथर्ववेदांतील ' अयमात्मा ब्रह्म'. व्यासापासून गुरूपरंपरेनें प्राप्त झालेलें ब्रह्मसूत्रांचें विज्ञान गोविंदनाथानें आचार्यांस करून दिलें. शिवाय योगादि सर्व शास्त्रांचा अभ्यास त्यानीं केला. नन्तर गुरूनीं सर्व निगमांचें सार जीं व्याससूत्रें त्यांवर भाष्य लिहिण्यास आचार्यांस आज्ञा केली. गुरु म्हणाले कीं, हे सर्वज्ञा शंकरा, तुझ्यासारिखा बुद्धिमान् भूमंडळावर कोणी नाहीं, म्हणून सर्व जगाचा उद्धार करण्याकरितां काशीस जा. याप्रमाणें गुरूची अनुज्ञा मिळाल्यावर, गुरूचे पाय वंदून हृदयांत दृढ धरून आचार्य काशीस गेले. तेथें

विश्वेश्वराचें दर्शन घेऊन कांहीं काल त्या पवित्र क्षेत्रांत त्यानीं वास केला. तेथें अध्ययनानिमित्तानें अनेक शिष्य जमले, त्यांमध्यें **पद्मपाद** (**सनन्दन**), **आनन्दगिरि**, **चित्सुख** इत्यादि प्रमुख होते. एके दिवशीं आचार्य माध्याह्नसंध्येस भागीरथीच्या तीरीं चालले असतां, चार कुत्रे बरोबर घेऊन एक अंत्यज समोरून येतांना दृष्टीस पडला. त्यास 'दूर हो' असें आचार्यांनीं म्हटलें असतां तो म्हणालाः—

अद्वितीयमनवद्यमसंगं सत्यबोधसुखरूपमखंडम् ॥
आमनन्ति शतशो निगमान्तास्तत्र भेदकलना तव चित्रम् ॥१
दंडमंडितकरा धृतकुंडाः पाटलाभवसनाः पटुवाचः ॥
ज्ञानगंधरहिता गृहसंस्थान्वंचयन्ति किल केचन वेषैः ॥२
गच्छ दूरमिति देहमुताहो देहिनं परिजिहीर्षसि विद्वन् ॥
भिद्यतेन्नमयतोन्नमयं किं साक्षिणश्च यतिपुंगव साक्षी ॥ ३

—**विद्यारण्य**

म्हणजे, हे यतिराज, 'दूर हो' असें जें म्हणतोस तें अयोग्य आहे. कारण तुझ्यांत आणि माझ्यांत कांहीं भेद नाहीं.

एकमेवाद्वितीयम् । एष आत्माऽपहतपाप्मा । निरवद्यं निरंजनम् । असंगो ह्ययं पुरुषः । सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म । विज्ञानमानंदम् ।

इत्यादि श्रुतिवचनांमध्यें अद्वितीय, निर्दोष, संगशून्य, सत्यसुख, बोधरूप असा अखंड आत्मा आहे असें वर्णन आहे, तथापि तूं अद्वैतवादी असून भेदबुद्धि बाळगितोस हा चमत्कार आहे. हातांत दंडकमंडलु, अंगावर भगवीं वस्त्रें, असा वेष घेऊन गोडगोड बोलून गृहस्थांस फसविणारे *ज्ञानशून्य असे पुष्कळ यति* असतात त्यांपैकींच तूं आहेस. 'दूर हो' शब्द कोणाला अनुल-

क्षून बोलतोस, देहाला किंवा आत्म्याला ? जर देहाला अनुलक्षून म्हणशील, तर अन्नमय देहानें अन्नमय देहाला ' दूर हो ' असें म्हणणें शोभत नाहीं, आणि जर आत्म्याला अनुलक्षून म्हणशील तर साक्षिस्वरूप आत्म्यानें साक्षिस्वरूप आत्म्याला ' दूर हो ' असें म्हणणें अयोग्य आहे. अद्वैतवादी जो तूं त्या तुला ब्राह्मण किंवा अंत्यज हा भेद करणें उचित नाहीं. सूर्याचें प्रतिबिंब भागीरथीमध्यें पडलें किंवा मद्यामध्यें पडलें, म्हणून त्यांत काय फरक आहे ? हे मुनिवर्या, शुद्ध ब्राह्मण आणि अमंगल अंत्यज हे एक कसे होतील, असें जर विचारशील, तर असें पहा कीं, अनेक शरीरें जरी असलीं तरी शरीराहून सर्व तऱ्हेनें भिन्न असा जो आत्मा तो सर्वांचे ठिकाणीं एकच आहे. मुक्ति प्राप्त करून देणारी अशी विद्या असून तुच्छ लौकिकाची इच्छा तूं बाळगितोस, तेव्हां असें म्हणणें भाग आहे कीं अखिल मायेचा अधिपति जो परमात्मा त्याच्या मायेमध्यें तुझ्यासारखे बुद्धिमान् पंडित देखील गर्क होतात.

अशा प्रकारचें अद्वैतविद्याप्रतिपादक चांडालाचें ज्ञान पाहून आचार्यांस पराकाष्ठेचें आश्चर्य वाटलें आणि म्हणाले कीं, तूं बोललास हें सर्व सत्य आहे, तूं आत्मज्ञ आहेस तेव्हां तुझ्याविषयीं अंत्यजबुद्धि मी टाकून देतों. ज्याला सर्व जगांत आत्म्यावांचून काहीं दिसतच नाहीं, तो, चांडाल असो किंवा ब्राह्मण असो, सर्वत्र वंदनीयच आहे.

ईश्वरो जीवकलया प्रविष्टो भगवानिति ॥
प्रणमेद्दंडवद्भूमावश्वचांडालगोखरम् ॥ १

—स्मृति

सर्व प्राण्यांमध्यें जीवरूपानें ईश्वर भरलेला आहे अशी ज्याची बुद्धि झाली त्यानें प्राणिमात्रांस साष्टांग प्रणिपात करावा, मग तो प्राणी अश्व, चांडाल, गाय किंवा गर्दभ, कोणीहि असो. जो जो विषय इंद्रियास गोचर होतो तो तो मिथ्याभूत आहे असें समजून, सर्व उपाधींचा त्याग करून, मी केवल ज्ञानस्वरूप आहें, माझ्याशिवाय दुसरा पदार्थच नाहीं अशी ज्याची बुद्धि झाली, तो माझा गुरु आहे.

आचार्यांचें असें भाषण झाल्यावर, चांडाल व कुत्रे नाहींसे होऊन चार वेदांसहित महादेव प्रकट झाले, तेव्हां आचार्य परमहर्षानें म्हणाले:—

दासस्तेऽहं देहदृष्ट्यास्मि शंभो–जातस्तेंऽशो जीवदृष्ट्या त्रिदृष्टे ॥
सर्वस्यात्मन्नात्मदृष्ट्या त्वमेवेत्येवं मे धीर्निश्चिता सर्वशास्त्रैः ॥ १

—विद्यारण्य

म्हणजे हे शंभो, देहदृष्टीनें मी तुझा दास आहें, जीवदृष्टीनें मी तुझा अंश आहें, आत्मदृष्टीनें मी तूंच आहें, असा माझा निश्चय सर्वशास्त्रावलोकनानें झाला आहे.

यस्य भासा सर्वमिदं विभाति । —**मुंडकोपनिषद्**

या श्रुतिवचनाप्रमाणें, हे शंभो, तुझ्या प्रकाशानें चोहोंकडे अंतर्बाह्य प्रकाश व्यक्त होतो. सर्व वस्तूंमध्यें शास्त्राची प्रतिष्ठा अधिक, गुरुकृपेशिवाय शास्त्र व्यर्थ, तत्त्वज्ञानाचा उदय न झाला तर गुरुकृपाहि निरुपयोगी, म्हणून तत्त्वज्ञानाचा आश्रयीभूत जो परमात्मा त्या तुला नमस्कार असो. नंतर महादेव म्हणाले:—

संविभज्य सकलश्रुतिजालं ब्रह्मसूत्रमकरोदनुशिष्टः ॥
यत्र काणभुजसांख्यपुरोगाण्युद्धृतानि कुमतानि समूलम् ॥ १

तत्र मूढमतयः कलिदोषाद्द्वित्रवेदवचनोद्गलितानि ॥
भाष्यकाण्यरचयन् बहुबुद्धैर्दूष्यतामुपगतानिच कैश्चित् ॥ २
तद्भवान्विदितवेदशिखार्थस्तानि दुर्मतिमतानि निरस्य ॥
सूत्रभाष्यमधुना विदधातु श्रुत्युपोद्गलितयुक्त्यभियुक्तम् ॥ ३
भास्कराभिनवगुप्तपुरोगान्नीलकंठगुरुमंडनमुख्यान् ॥
पंडितानथ विजित्य जगत्यां ख्यापयाद्वयमते परतत्त्वम् ॥ ४

—विद्यारण्य

हे शंकराचार्या, सर्व वेदांचा प्रविभाग करणारा, शिष्टाग्रणी जो व्यास त्यानें काणाद, सांख्य, पातंजल इत्यादि दर्शनांचें समूल खंडन करून अद्वैतसिद्धीकरितां ब्रह्मसूत्रें रचिलीं. त्यावर मूर्ख पंडितांनीं एकादे दुसरे वेदवचनाचाच आधार घेऊन भलतीं भाष्यें लिहिलीं आहेत. तूं वेदान्तशिरोमणी आहेस, म्हणून समग्र श्रुतिवचनांचा आधार घेऊन तर्कशास्त्रास अनुसरून त्या सर्व दुर्मतांचा निरास करण्याकरितां सूत्रभाष्याची रचना कर. नंतर भेदाभेदवादि भास्कर, शक्त्युपासक अभिनवगुप्त, भेदवादि नीलकंठ, शैव—भाट्ट मतानुयायी गुरु प्रभाकर, मंडनमिश्र, मुरारिमिश्र इत्यादिकांस जिंकून अद्वैतमतप्रतिपादक जें परमतत्त्व त्याचा प्रसार कर. आणि निरनिराळे मठ स्थापून त्यांवर श्रेष्ठमताची प्रसिद्धि करण्याकरितां शिष्य नेमून अवतारसमाप्ति कर. याप्रमाणें आज्ञा करून चार वेदांसहित महादेव अंतर्धान पावले.

नंतर आचार्य गंगास्नानास गेले व आह्निक विधि आटोपून गोविन्दनाथ व महादेव यांचें ध्यान करीत बसले. परत आल्यावर विश्वेश्वराचा अनुग्रह संपादून सर्व लोकांचे हिताकरितां भाष्याचें चिंतन करीत आचार्य काशीहून निघाले ते थेट बदरीकाश्रमास पोहोंचले. यावेळेस

त्यांचें वय बारा वर्षांचें होतें. त्या पुण्यक्षेत्रांत अनेक ब्रह्मनिष्ठ तपस्वी होते, त्यांजबरोबर श्रुतीचें शिर जीं उपनिषदें त्यांची वारंवार चर्चा करून आचार्यांनीं भव्य, गंभीर व मधुर असें भाष्य निर्माण केलें. या भाष्यांत चार्वाक, आर्हत, सौत्रांतिक, वैभाषिक, योगाचार वगैरे नास्तिक पाखंडी, गौतम, कणाद, कपिल, जैमिनी, पतंजलि हे दर्शनकार, शाक्त, भास्कर इत्यादिकांच्या मतांचा निरास केलेला आहे. या भाष्यांतील अर्थगांभीर्य व शब्दसौष्ठव आणि परमतखंडनार्थ योजिलेलें तर्कशास्त्रप्राविण्य पाहून आचार्यांचा अवतार सूत्रभाष्य रचून दुर्मतांचा विध्वंस करण्याकरितांच होता असें वाटणें साहजिक आहे. नंतर ईश, कठ, केन, प्रश्न, मुंडक, मांडूक्य, तैत्तिरीय, ऐतरेय, छांदोग्य, बृहदारण्यक—या दशोपनिषदांवर आणि निखिल वेदार्थप्रकाशक भगवद्गीतेवर आचार्यांनीं भाष्यें लिहिलीं. या भाष्यांच्या अभ्यासानें अद्वितीय जो आत्मा त्याचें स्वरूप करतलामलकवत् भासतें, आणि अनेक जन्मांपासून संचित झालेला व अनादि असा व्यामोह नष्ट होतो. उपनिषत्प्रतिपादित ब्रह्मविद्येचा असा महिमा आहे कीं, प्रत्यगात्म्याचें उत्कृष्ट ज्ञान होऊन सर्व अनर्थांचें मूलभूत जी अविद्या तिचें उन्मूलन होतें आणि देहाभिमानापासून होणारीं दुःखें निश्चयानें दूर होतात. हीं भाष्यें प्रसिद्ध झाल्यावर, रवीचा उदय झाला असतां जसा अंधकार पळून जातो, त्याप्रमाणें भेदवादिप्रभृति पंडितांनीं केलेल्या व्याख्या नष्ट झाल्या. सूर्यकिरणांनीं समुद्र जसा शोषला जात नाहीं, तसें आचार्यविरचित भाष्यें व उपदेशसाहस्री

इत्यादि ग्रंथ परकीय तर्कांनीं यत्किंचित्हि डगमगत नाहींत. पद्मपाद, आनंदगिरि, चित्सुख वगैरे शिष्यांस आचार्यांनीं भाष्यादि ग्रंथ शिकविले आणि त्यांच्याकडून वेदान्तशास्त्रांतील कठिण शब्दांचा कोश पाठ करविला.

शंकराचार्यांनीं अद्वैतमताची स्थापना करून श्रुतिवचनांची योग्य व्यवस्था लावून दिली आणि आत्म्याचें खरें ज्ञान प्रकट केलें. ह्या आचार्यांच्या कामगिरीचें वर्णन अनेक प्रकारच्या रूपकादि अलंकारांनीं मंडित असून, त्यापासून तत्कालीन आर्यतत्त्वज्ञानाची उत्कृष्ट माहिती होते.

मिथ्या वक्तीति कैश्चित्परुषमुपनिषद्दूरमुत्सारिताभू-
दन्यैरस्मिन्नियोज्यं परिचरितुमसावर्हतीति प्रणुन्ना ।।
अर्थाभासंदधानैर्मृदुभिरिवपरैर्वंचिताचोरितार्थै-
र्विन्दत्यानन्दमेषा सुचिरमशरणा शंकरार्ये प्रपन्ना ॥ १

—**विद्यारण्य**

उपनिषद्रूप गाईची कशी अवहेलना होत गेली ती पहा. माध्यमिकादि वेदबाह्य लोकांनीं उपनिषदांतर्गत सिद्धांत खोटे आहेत असें ठरविलें. भाट्टमतानुयायी प्रभाकरादि मीमांसक असें म्हणूं लागले कीं, उपनिषदांतील वचनांचा अर्थ कर्मपरच लावितां येतो, ज्ञानपर मुळींच लागत नाहीं. तार्किक लोक अशी कोटि लढवीत कीं, ‘ तत्त्वमसि ’ या महावाक्याचा

तदभिन्नस्त्वमसि

असा प्रयोग न करितां

तस्य त्वमसि । तस्मात्त्वमसि । तस्मै त्वमसि ।

असाहि पदांचा अन्वय करावा. असा नानाप्रकारचा छल होऊं लागला, तेव्हां श्रुतिकामधेनू आचार्यांस शरण आली तेव्हां तीस सुख झालें.

हन्तुं बौद्धोऽन्वधावत्तदनु कथमपि स्वात्मलाभः कणादा-
ज्जातः कौमारिलार्यैर्निजपदगमने दर्शितं मार्गमात्रम् ॥
सांख्यैर्दुःखं विनीतं परमथ रचिता प्राणभृत्यर्हताऽन्यै-
रित्थं खिन्नं पुमांसं व्यधितकरुणया शंकरार्यः परेशम् ॥ १

—विद्यारण्य

वेदप्रतिपाद्य पुरुष जो आत्मा त्याची कशी स्थिति झाली पहा. शून्यवादि बौद्ध त्याला ठार मारावयास धांवले. काणादांनीं त्याचा थोडा जीव रक्षण केला. म्हणजे बुद्धि, सुख, दुःख, इच्छा, द्वेष, प्रयत्न, धर्म, अधर्म, संस्कार (भावना) हे आत्म्याचे विशेष गुण, व संख्या, परिमिति, पृथक्त्व, संयोग, विभाग हे सामान्य गुण असून, आत्मा विभु आहे असें काणाद मानितात. भट्टपाद जो कुमारिल त्यानें असें प्रतिपादन केलें कीं, कर्मानुष्ठानानें चित्तशुद्धि झाली असतां ईश्वरप्राप्ति होते, आणि तेणेंकरून परमपदप्राप्तीचा फक्त मार्ग दाखविला, परंतु परमपद प्राप्त करून दिलें नाहीं. सांख्यवादीनें त्या पुरुषाचें फक्त दुःख दूर केलें, म्हणजे, पुरुष (आत्मा) चेतन असून नित्य, साक्षी, कर्तृत्वशून्य आहे आणि प्रकृति अचेतन असून जगाचा कर्ता आहे असें सांख्यवादि मानितात. पातंजलांनीं प्राणनिरोध करून हठयोग मार्गानें कुंभकादिद्वारा व राजयोगमार्गानें उपासनाद्वारा त्या पुरुषाची योग्यता सिद्ध केली. अशा रीतीनें खिन्न झालेल्या पुरुषास आचार्यांनीं परमात्मपदाप्रत पोहोंचविलें.

ग्रस्तं भूतैर्नदेवं कतिचन ददृशुः केच दृष्ट्वाऽप्यधीराः ।
केचिद्भूतैर्वियुक्तं व्यधुरथ कृतिनः केऽपि सर्वैर्विमुक्तम् ॥
किंत्वेतेषामसत्त्वं न विदधुरजहन्नैव भीतिं ततोऽसौ ।
तेषामुच्छिद्य सत्तामभयमकृत तं शंकरः शंकरांशः ॥ १

चार्वाकादि पाखंडी लोकांनीं आत्मा केवळ पंचमहाभूतात्मक असें निरूपण करून, आत्मा पंचमहाभूतांनीं ग्रस्त करून टाकिला, व त्यांस खऱ्या आत्म्याचें ज्ञान झालें नाहीं. योगाचारादिकांना आत्म्याचें ज्ञान होऊन देखील, ते अधीरपणें

क्षणिकविज्ञानमात्मा

असें प्रतिपादन करूं लागले. तार्किक व मीमांसक हे मात्र पंचमहाभूतें आत्मा नव्हत असें म्हणत, परंतु तीं भूतें मिथ्या आहेत असें त्यांनीं कबूल केलें नाहीं. सांख्यवादि लोक आत्मा पंचमहाभूतलक्षणी नसून शब्दरसादि गुणरूपीहि नाहीं असें जरी म्हणत, तरी त्यांचें मिथ्यात्व कबूल करीत नसत. अशा रीतीनें भयभीत झालेल्या पुरुषास (आत्म्यास), महाभूतांचें मिथ्यात्व सिद्ध करून आचार्यांनीं निर्भय केलें.

चार्वाकैर्निन्हुतः प्राग्बलिभिरथ मृषारूपमासाद्य गुप्तः ।
काणादैर्हा नियोज्यो व्यरचि बलवताऽकृष्य कौमारिलेन ॥
सांख्यैराकृष्य हृत्वा मलमपि रचितो यः प्रधानैकतंत्रः ।
कृष्ट्वा सर्वेश्वरं तं व्यतनुत पुरुषं शंकरः शंकरांशः ॥ १

—विद्यारण्य

चार्वाकादिकांनीं देहात्मवाद करून खरा आत्मा लपविला असतां, काणादांनीं त्यावर कर्तृत्वादि मिथ्यारोप करून व ज्ञान हा त्याचा गुण दाखवून आत्म्याचें कांहीं संरक्षण केलें. तोंच कुमारिलमतवादि मीमांसकांनीं पंचमहाभूतांपासून आत्म्याला ओढून

स्वर्गकामो यजेत् ।

म्हणजे स्वर्गाची इच्छा असेल त्यानें यज्ञ करावा, इ-

त्यादि विधींमध्यें त्याला दास करून टाकिला. इतक्यांत सांख्यवादींनीं तो दोष (दासपणा) आत्म्याचा काढिला. तरी त्यास प्रधान जी प्रकृति तिचा गुलाम बनविला. या सर्वांपासून पुरुषास आचार्यांनीं सोडवून, सर्वांचा नियामक व त्रिविधपरिच्छेदशून्य आत्मा असें सिद्ध केलें.

बदरीकाश्रमीं एके दिवशीं सूत्रभाष्याचा पाठ संपून आचार्य व शिष्यमंडळी माध्याह्नस्नानास निघणार इतक्यांत एक वृद्ध ब्राह्मण तेथें येऊन कसला पाठ चालला आहे असा त्यानें प्रश्न केला. शिष्यांनीं उत्तर दिलें कीं, हे आमचे भगवान् गुरु आहेत, यानीं सर्व उपनिषदांतील तात्पर्याचा अनुभव घेऊन सर्व भेदवाद्यांचें खंडन करून शारीरक सूत्रभाष्य रचिलें आहे. असें ऐकून तो ब्राह्मण म्हणाला, हे यते, तूं बादरायणाच्या सूत्रांवर भाष्य लिहिलेंस असें शिष्य म्हणतात, तर एकादें सूत्र घेऊन त्याचें विवेचन करावें. आपले सूत्रार्थाचे गुरु जे **गो**विंदपाद त्यांस नमस्कार करून आचार्य बोलले कीं, मी कांहीं सूत्रज्ञ नाहीं, तथापि एकादें सूत्र विचारिलें असतां मी विवरण करीन. ब्राह्मणानें तिसऱ्या अध्यायांतील पहिलें सूत्र

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति । संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ।

याचा अर्थ करण्यास सांगितलें. आचार्य म्हणाले कीं, सर्व इंद्रियें गलित झाल्यावर लिंगदेहात्मक सूक्ष्मरूपानें युक्त असा जीव एक देह सोडून दुसऱ्या देहामध्यें प्रवेश करितो. तांडिश्रुतीमध्यें **गो**तम व जैवली यांचीं जीं प्रश्नोत्तरें झालीं त्यांचा या सिद्धांतास आधार आहे. तीं प्रश्नोत्तरें येणेंप्रमाणें आहेतः——

प्रश्न——वेत्थ यथा पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति ।

म्हणजे, पांचवी आहुति दिल्यावर, लिंगदेह पुरुषाप्रत पावतो, तर त्या आहुति कोणत्या ?

उत्तर—द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्सु पंचस्वग्निषु श्रद्धासोमवृष्ट्यन्नरेतोरूपाः

म्हणजे, स्वर्ग, पर्जन्य, पृथिवी, पुरुष, स्त्री या पांच अग्नींमध्यें अनुक्रमानें श्रद्धा, सोम, वृष्टि, अन्न, रेत ह्या आहुति होत.—आचार्यांनीं असें उत्तर दिल्यावर, त्या ब्राह्मणानें अशा शंका काढिल्या कीं, केवळ आत्मा नवीन देहांत जातो व तेथें नवीं इंद्रियें प्राप्त होतात, किंवा जीव बरोबर इंद्रियें घेऊन जातो ? किंवा एकटें मनच नवीन शरीरांत प्रवेश करितें ? किंवा राघू जसा एका झाडावरून दुसऱ्या झाडावर जातो, तसा एकटा जीवच देहांतरीं शिरतो ? सर्व इंद्रियें जीवाबरोबर जातात हें म्हणणें असत्य होय.

यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति
वातं प्राणश्चक्षुरादित्यं मनश्चंद्रमसं दिशः श्रोत्रम् ।

—बृहदारण्यक

म्हणजे, पुरुष मृत झाला असतां, त्याची वाणी अग्नींत, प्राण वायूमध्यें, चक्षु सूर्यामध्यें, मन चंद्रामध्यें, आणि श्रोत्र दिशांमध्यें प्रवेश करितात. यावर आचार्यांनीं उत्तर केलें कीं, ह्या कल्पना सांख्य, बौद्ध, वैशेषिक, दिगंबर इत्यादि मतवाद्यांच्या आहेत, म्हणून त्यांचा आदर करूं नये. असा प्रस्ताव करून सर्व शंकांचें निरसन केलें. त्यावरहि ब्राह्मणानें अनेक आक्षेप घेतले व त्यांचेंहि निरसन आचार्यांनीं केलें. अशा रीतीनें दोघांचा वाद आठ दिवस चालला, तरी कोणीहि हरेना, असें पाहून पद्मपाद आचार्यांस म्हणाले:—

आचार्यमाहेति महीसुरोऽयं व्यासो हि वेदान्तरहस्यवेत्ता ॥
त्वं शांकरः शंकर एव साक्षाद्व्यासस्तु नारायण एव नूनम् ॥ १
--विद्यारण्य

म्हणजे, हे गुरो, वेदान्तरहस्य जाणणारे हे साक्षात् विष्णूचा अवतार व्यास होत. आपण तर साक्षात् शंकर आहां. तेव्हां तुम्हां दोघांमध्यें जर वाद सुरू झाला, तर आह्मां गरीबांचें कसें होईल? हें ऐकून आचार्यांनीं नमन करून व्यासांची स्तुति केली व सूत्रभाष्य त्यांच्या हातीं दिलें, तें वाचून व्यास म्हणाले:—

मीमांसकानामपि मुख्यभूतो वेत्थाखिलव्याकरणानि विद्वन् ।
विनिःसरेत्ते वदनाद्यतीदो गोविंदशिष्यस्य कथं दुरुक्तम् ॥ १
—विद्यारण्य

हे शंकराचार्या, मीमांसकांमध्यें तूं श्रेष्ठ आहेस व व्याकरणावरील सर्व ग्रंथ जाणतोस. तूं गोविंदनाथाचा शिष्य आहेस. तेव्हां तुझ्या तोंडांतून अपशब्द कसा निघेल! सांख्य, मीमांसक, तार्किक इत्यादिकांनीं केलेले विपरीत अर्थ खोडून श्रुतिवचनांचा खरा अर्थ करणारा तुझ्याशिवाय कोण समर्थ आहे?

व्याख्याप्यसंख्यैः कविभिः पुरैतद् व्याख्यास्यते कैश्चिदितः परं च॥
भवानिवास्मध्दृदयं किमेते सर्वज्ञ विज्ञातुमलं निगूढम् ॥ १
—विद्यारण्य

ब्रह्मसूत्रावर अनेक पंडितांनीं व्याख्या केल्या आहेत व पुढेंहि होतील. परंतु, हे सर्वज्ञा, तुझ्याप्रमाणें आमचें हृदय कोणास तरी कळेल काय? या वेळेस आचार्यांचें वय सोळा वर्षांचें होतें, व भाष्यादि सर्व ग्रंथ पुरे झाले होते. तेव्हां देह सोडण्यास त्यानीं व्यासांची आज्ञा मागितल्यावर, व्यास म्हणाले कीं, नुसते ग्रंथ करून काम

पुरें होत नाहीं, तर अनेक मतवाद्यांचें खंडन करून दिग्विजय करणें अवश्य आहे.

आचार्यांस ब्रह्मसूत्रांचा व उपनिषदांचा खरा अर्थ न समजून त्यांनीं भलतीच विधानें केलीं आहेत असे जे आक्षेप प्रिन्सिपाल **थीबो** वगैरे यूरोपीय पंडितांनीं घेतले आहेत, त्यांचे उत्कृष्ट निरसन ह्या विशिष्ट प्रसगांवरून होतें. तसेंच, **व्यास** हे चिरंजीवि आहेत हेंहि लक्षांत ठेविलें पाहिजे. चिरंजीवि कोण आहेत हें पुढील श्लोकावरून कळेल:—

अश्वत्थामा बलिर्व्यासो हनुमांश्च बिभीषणः ॥
कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरंजीविनः ॥ १

याप्रमाणें व्यासांची आज्ञा झाल्यावर, आचार्य दिग्विजय करण्याकरितां बदरिकाश्रमाहून निघाले व प्रथम कुमारिलभट्टाकडून भाष्यावर वार्तिकें करण्याकरितां दक्षिणेकडे वळले. आचार्य प्रयागास पोहोंचले व भागीरथीच्या तीरीं स्नानसंध्या करीत असतां त्यांस असें समजलें कीं कुमारीलभट्ट देहत्यागाच्या तयारींत आहेत. आचार्य लागलींच तिकडे गेले, तो भट्टपाद तुषाग्नीमध्यें प्रवेश करण्याच्या बेतांत होते व प्रभाकर, मुरारिमिश्र, पार्थसारथि वगैरे त्यांचे शिष्य जमले होते. आचार्यांस पहातांच भट्टपादास आनंद झाला व त्यानें आचार्यांची पूजा केली. आचार्यांनीं त्यास सूत्रभाष्य दाखवून त्यावर वार्तिकें लिहिण्यास सांगितलें. परंतु कुमारिलभट्ट म्हणाले कीं, ह्या कामास मी सर्वथैव अयोग्य आहे, कारण मजकडून दोन पापें घडलीं आहेत, एक गुरुद्रोह व दुसरा ईश्वरनिरास. बुद्धापासून विद्या शिकून त्यांचें खंडन केलें

यांत गुरुद्रोह झाला, आणि जैमिनेय मताप्रमाणें वेदांचें स्वतःप्रामाण्य सिद्ध करण्याकरितां ईश्वराची निंदा केली यांत ईश्वरनिरास झाला. म्हणून या पापांचे प्रायश्चित्तार्थ अग्निप्रवेशच उचित होय. भट्टपादांनें आचार्यांस आणखी सांगितलें कीं, अद्वैतमार्गाची पूर्ण स्थापना करण्याकरितां मंडनमिश्रास आधीं जिंकिलें पाहिजे. कारण

सदावदन् योगपदं च सांप्रत स विश्वरूपः प्रथितो महीतले ॥
महागृही वैदिकमार्गतत्परः प्रवृत्तिशास्त्रे निरतः सुकर्मठः ॥ १
निवृत्तिशास्त्रे न कृतादरःस्वयं केनाप्युपायेन वशं स नीयताम् ॥
वशंगते तत्र भवेन्मनोरथस्तदंतिकं गच्छतुमाचिरं भवान् ॥ २

—विद्यारण

हे शंकराचार्या, विश्वरूप जो मंडनमिश्र तो नेहमीं गृहस्थाश्रमामध्यें राहून वैदिकमार्गीत तत्पर असतो व प्रवृत्तिशास्त्राचा प्रसार करण्याकरितां कर्मयोगाची प्रशंसा करितो. त्यास निवृत्तमार्ग मुळींच संमत नाहीं, म्हणून त्याचा पराजय केला असतां अद्वैतमत प्रस्थापित होईल. नंतर आचार्यांनीं कुमारिलास तारकोपदेश केल्यावर, त्यानें अग्निप्रवेश केला.

कुमारिलभट्टानें सांगितल्याप्रमाणें आचार्य माहिष्मती नगरीस गेले व तेथें रेवा नदीचे कांठीं कदंबसाल वृक्षांच्या छायेखालीं एका देवालयामध्यें मंडनमिश्राशीं वाद सुरू झाला. मंडनमिश्राची स्त्री सरस्वती सर्व विद्यांमध्यें पारंगत असून, तिला सभानायक (पंच) नेमिलें होतें. वादाचे आरंभीं आचार्यांनीं पुढील प्रतिज्ञा केलीः—

ब्रह्मैकं परमार्थसच्चिदमलं विश्वप्रपंचात्मना ।
शुक्तीरूप्यपरात्मनेव बहलाज्ञानावृतं भासते ॥

तज्ज्ञानान्निखिलप्रपंचनिलया स्वात्मव्यवस्था परं ।
निर्वाणं जनिमुक्तमभ्युपगतं मानं श्रुतेर्मस्तकम् ॥ १

—**विद्यारण्य**

निर्मल असें सच्चिदानंद ब्रह्म एकच आहे. जसें भ्रमानें शुक्ति रूप्याकार भासतें, तसें अनादि मायेच्या योगानें तेंच ब्रह्म जगदाकार दिसतें. त्या परमात्म्याचें वास्तविक ज्ञान झालें म्हणजे सर्व प्रपंचाचा लय होतो, आणि जन्ममरणापासून मुक्त होऊन मोक्षप्राप्ति होते. यास प्रमाण उपनिषदें होत. जीवशिवांत भेद नाहीं, व कर्मापासून मुक्ति नसून, ती केवळ आत्मज्ञानापासून मिळते. या वादामध्यें जर माझा पराजय झाला, तर भगवीं वस्त्रें टाकून देऊन गृहस्थाश्रमास उचित अशीं शुभ्रवस्त्रें ग्रहण करीन. मंडनमिश्रानें पुढील प्रतिज्ञा केली:—

वेदान्ता न प्रमाणं चिति वपुषि पदे तत्र संगत्ययोगात् ।
पूर्वो भागः प्रमाणं पदचयगमिते कार्यवस्तुन्यशेषे ॥
शब्दानां कार्यमात्रं प्रति समधिगता शक्तिरभ्युन्नतानां ।
कर्मभ्यो मुक्तिरिष्टा तदिह तनुभृतामायुषः स्यात्समाप्तेः ॥१

—**विद्यारण्य**

उपनिषदांचा अर्थ चित्स्वरूप परमात्मपर जुळत नाहीं. श्रुतीचा पूर्वभाग म्हणजे कर्मकांड तेवढें प्रमाण समजावें.

घटमानय

म्हणजे घट आण, इत्यादि प्रयोगासारखे उपनिषदांतील शब्दांचे अर्थ क्रियापर जाणावे. म्हणून

यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात् ।

म्हणजे, देहांत प्राण आहे तोंपर्यंत अग्निहोत्राचें पालन करावें, या वचनांत निर्दिष्ट केल्याप्रमाणें आमरणान्त कर्म केलेंच पाहिजे. मुक्ति फक्त कर्मापासून प्राप्त

होते. या वादांत जर माझा पराजय झाला, तर शुभ्रवस्त्रें टाकून देऊन संन्यासास उचित अशीं भगवीं वस्त्रें परिधान करीन. याप्रमाणें दोघांच्या प्रतिज्ञा झाल्यावर, वाद सुरू झाला. त्या वादाची रीति येणेंप्रमाणें होतीः—प्रातःकालीं स्नानसंध्यादि कर्मै आटोपून दोघांनीं वादास बसावें व माध्याह्नकाल होईतोंपर्यंत तो चालवावा. त्यावेळेस सरस्वती पतीस भोजनास व आचार्यांस भिक्षेस बोलावून नेत असे. नंतर सायंकालचा दहा घटिका दिवस उरला म्हणजे वादास फिरून आरंभ होई व तो सूर्यास्तापर्यंत चाले. दोघांसहि श्रुतिवचनें प्रमाण असत. वादी व प्रतिवादी समोरासमोर सिद्धासन, पद्मासन किंवा दुसरें एकादें आसन घालून बसत, व नानाप्रकारचे पूर्वपक्ष उत्तरपक्ष होत. वाद चालतांना दोघांचीं मुखें मंदहास्ययुक्त व प्रफुल्लित अशीं असत. वाद चालत असतांना कोणासहि घाम सुटला नाहीं किंवा शरीरकम्प झाला नाहीं. समाधान सुचलें नाहीं तर कोणीहि आकाशाकडे दृष्टि देऊन बसला नाहीं, तसेंच, योग्य उत्तर आढळलें नाहीं म्हणून छलवाद केला नाहीं. वादामध्यें उत्तर सुचेनासें झालें म्हणजे वितंडवाद करण्याची जगाची रीत आहे व हा जो असत् उत्तर करण्याचा प्रकार त्यास तर्कशास्त्रांत जाति असें म्हणतात. वितंडवाद व छल हीं एकच होत. छल म्हणजे बोलणारानें एकादा शब्द विशिष्ट अर्थी योजिला असतां त्या शब्दाचा भलताच अर्थ करून दाखविणें होय. उदाहरणार्थ,

नवकंबलोऽयं देवदत्तः

असें एकाद्यानें म्हटलें असतां, ‘ नव ’ शब्दाचा ‘ नूतन’

हा अर्थ सोडून देऊन, नवत्व संख्याविशिष्ट असा अर्थ करून,

नास्य नव कंबलाः सन्ति अतिदरिद्रत्वात्

म्हणजे, देवदत्तापाशीं नऊ घोंगड्या नाहींत, कारण तो अतिदरिद्री आहे. ह्या प्रकारास छल म्हणावें. असा छलवाद कोणींहि केला नाहीं.

वादामध्यें कोणते पूर्वपक्ष झाले व त्यांचीं समाधानें कशीं झालीं हा प्रकार प्रश्नोत्तररूपानें पुढें दिला आहे:—

(सर्वांस आधार विद्यारण्य)

मंडनमिश्रः—

भो भो यतिक्ष्माधिपते भवद्भिर्जीवेशयो र्वास्तवमेकरूप्यम् ॥
विशुद्धमंगीक्रियते हि तत्र प्रमाणमेवं न वयं प्रतीमः ॥ १

हे यतिराज, जीव आणि शिव एकच आहेत असें जें आपण प्रतिपादन करितां त्याचें प्रमाण आमचे प्रत्ययास येत नाहीं, म्हणून या सिद्धांतास कांहीं प्रमाण नाहीं असें आह्मांस वाटतें.

शंकराचार्यः—

स प्रत्यवादीदिदमेव मानं । यच्छ्वेतकेतुप्रमुखान्विनेयान् ॥
उद्यालकाद्या गुरवो महान्तः । संग्राहयन्त्यात्मतया परेशम् ॥ १

जीव आणि शिव यांच्या ऐक्यास प्रमाण हेंच कीं उद्दालक, जनक, याज्ञवल्क्य इत्यादि गुरूनीं श्वेतकेतु वगैरे शिष्यांस परमात्मदर्शन म्हणजे जीवात्मा व परमात्मा यांचे ऐक्याचा अनुभव साक्षात् करून दिला. हें ऐक्य जर खरोखर नसेल, तर श्वतकेतुप्रभृतीस अद्वितीय आत्म्याचा अनुभव आला नसता.

मंडनमिश्रः—

वेदावसानेषु हि तत्त्वमादि । वचांसि जप्यान्यघमर्षणानि ॥
हुंफण्मुखानीव वचांसि योगीन्नैषां विवक्षास्ति कुहास्विदर्थे ॥ १

वेदांचे ज्ञानकांडांतील 'तत्त्वमसि' इत्यादि वचनें हुं-फट् इत्यादि मंत्राप्रमाणें केवळ जपार्थ व पापनाशनार्थ होत. त्या वचनांमध्यें दुसरा कांहीं अर्थ नाहीं.

शंकराचार्यः—

अर्थाप्रतीतौ किल हुंफडादेर्जपोपयोगित्वमभाणि विज्ञैः ॥
अर्थप्रतीतौ स्फुटमत्र सत्यां कथं भवेत्प्राज्ञ जपार्थतैव ॥ १

हुंफट् इत्यादि वचनांत कांहींएक अर्थ नसून, तीं फक्त जपाकरितांच उपयोगी आहेत असें ज्ञात्यांनीं सांगितलें आहे. परंतु

तत्त्वमसि

इत्यादि वाक्यांत अर्थ असून तीं केवळ जपाकरितां आहेत हें म्हणणें कसें शोभेल ?

मंडनमिश्रः—

आपाततस्तत्त्वमसीतिवाक्याद्यतीश जीवेश्वरयोरभेदः ॥
प्रतीयतेऽथापि मखादिकर्तृप्रशंसया स्याद्विधिशेष एव ॥ १

प्रथमदर्शनीं 'तत्त्वमसि' इत्यादि वाक्यांवरून जीव आणि शिव हे एकच आहेत असा जरी भास होतो, तथापि तो अर्थ खरा नाहीं. कारण

आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम् ।

म्हणजे, सर्व श्रुतिवचनें क्रियापर आहेत व जीं तशीं नसतील तीं व्यर्थ होत. असा जैमिनेयसूत्रांत पूर्वपक्ष करून

विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः ।

म्हणजे, अशीं वचनें विधिपर मानून एकवाक्यता करावी. आणि त्या वचनांत स्तुति आहे असें समजावें. या जैमिनेय सूत्रांत विधिपर अर्थ करण्याविषयीं प्रामाण्य दिलें

आहे. म्हणून 'तत्त्वमसि' इत्यादि वाक्यांत यज्ञकर्ता ईश्वराहून भिन्न नाहीं अशा अर्थानें यज्ञकर्त्याची प्रशंसा आहे.

शंकराचार्यः—

क्रत्वंगयूपादिकमर्यमादिदेवात्मना वाक्यगणः प्रशंसन् ॥
शेषः क्रियाकांडगतो यदि स्यात्कांडान्तरस्थोऽपि भवेत्कथं सः ॥ १

आदित्यो यूपः । यजमानः प्रस्तरः ।

इत्यादि कर्मकांडांतर्गत वाक्यें विधिवाचक आहेत. कारण, त्यांमध्यें यूपाची आदित्यरूपानें व प्रस्तराची यजमानरूपानें प्रशंसा केलेली आहे. परंतु कर्मकांडाहून भिन्न जें ज्ञानकांड त्यामध्यें निर्दिष्ट केलेलीं जीं

तत्त्वमसि । एकमेवाद्वितीयम् । सत्यं ज्ञानमनन्तम् । तरति शोकमात्मवित् । विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ।

इत्यादि वाक्यें तीं विधिपर कशीं होतील ?

मंडनमिश्रः—

तर्ह्यस्तु जीवे परमात्मदृष्टिर्विधायकः कर्मसमृद्धयेऽर्हन् ॥
अब्रह्मणि ब्रह्मधियं विधत्ते । यथा मनोन्नार्कनभस्वदादौ ॥ १

तर मग जीवाच्या ठिकाणीं परमात्मदृष्टिविधायक 'तत्त्वमसि' इत्यादि वाक्यें आहेत असें मानावें. कारण असें केलें असतां कर्माचीच वृद्धि होईल.

मनो ब्रह्म । अन्नं ब्रह्म । आदित्यो ब्रह्म । वायुर्वाव संवर्गः ।

इत्यादि वचनांमध्यें परमात्मभिन्न जें मन, अन्न, आदित्य व वायु यांच्या ठिकाणीं परमात्मबुद्धि ज्याप्रमाणें करितात त्याप्रमाणें उपासनेच्या द्वारें जीवाचे ठायीं परमात्म्याचा आरोप केला आहे असें समजावें. उदाहरणार्थ,

यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति ।

या वचनामध्यें लट्प्रत्ययान्त क्रियापद असतांहि त्याचा लिङ्प्रत्ययान्त विधिपर अर्थ करणें अवश्य आहे.

म्हणजे, कोणतेंहि यज्ञकर्म ज्ञानविज्ञानपूर्वक आणि श्रद्धा-पूर्वक करावें असा विधि सांगितला आहे.

शंकराचार्यः—

संश्रुयतेऽन्यत्र यथालिङादिर्विधायको ब्रह्मविभावनाय ॥
तथाविधेरश्रवणान्मनीषिन्संजाघटीत्यत्र कथं विधानम् ॥ १

इतर ठिकाणीं 'मनो ब्रह्मेत्युपासीत' इत्यादि वाक्यांत लिङ्प्रत्ययान्ताचा मुद्दाम उपयोग केला आहे, यास्तव तीं वचनें विधिपर आहेत असें म्हणणें योग्य आहे. परंतु

तत्त्वमसि

इत्यादि वाक्यांत लिङ्प्रत्ययान्ताचा उपयोग नसल्यानें येथें विधिपर अर्थ मुळींच संभवत नाहीं, म्हणजे जीवानें ब्रह्माची उपासना करावी असा अर्थ संभवत नाहीं.

मंडनमिश्रः—

यद्वत्प्रतिष्ठाफलदर्शनेन निधिर्यतीनां वर रात्रिसत्रे ॥
प्रकल्प्यते तद्वदिहापि मुक्तिः फलश्रुतेः कल्पयितुं स युक्तः ॥१

प्रतितिष्ठन्ति हवा य । एता रात्रीरुपयन्ति ।

म्हणजे ज्यांस प्रतिष्ठा पाहिजे असेल, त्यांनीं सोमयाग करावे. या वचनामध्यें 'उपयन्ति' हें जरी लट् प्रत्ययान्त क्रियापद आहे, तथापि येथें लिङ्प्रत्ययान्त विधिपर अर्थ करावा लागतो. त्याप्रमाणें 'तत्त्वमसि' इत्यादि वाक्यांत मुक्ति हें फल निर्दिष्ट केलें असल्यामुळें येथें विधिपर अर्थ केला पाहिजे. तत्त्वमस्यादि वाक्यांत विध्यर्थ जरी स्पष्ट नाहीं, तथापि येथें विधिकल्पना केलीच पाहिजे. कारण

रज्जुरियं न सर्पः

असें सांगतांच, सर्पभ्रांति नष्ट होऊन तत्काल भय

नाहींसें होतें. तसें ‘ तत्त्वमसि ’ हें वाक्य ऐकतांच पर-
मात्म्याशीं ऐक्य घडत नाहीं. शिवाय

आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यः

या वचनामध्यें श्रवणानन्तर मनन सांगितलें आहे, त्यापेक्षां तत्काल फल होत नाहीं, म्हणून उपासनापर विध्यर्थच घेतला पाहिजे.

शंकराचार्यः—

तर्हि क्रियाजन्यतया विमुक्तिः स्वर्गादिवद्धन्त विनिश्वरा स्यात्।
उपासना कर्तृमकर्तुमन्यथा वा कर्तुमर्हा मनसः क्रियैव ॥ १

स्वर्गप्राप्ति हें जसें क्रियाजन्य फल असून नश्वर आहे त्याप्रमाणें

तत्त्वमासि

इत्यादि वाक्यांचा विधिपर अर्थ केला असतां मुक्ति देखिल विनश्वर होऊं लागेल. तसेंच, उपासनेचे मार्ग अनेक असल्यामुळें, मानसिक क्रिया जशी अनित्य आहे, त्याप्रमाणें मुक्ति सुद्धां नश्वर होईल. यास प्रमाणः—

भावनाजं फलं यत्स्यात् यच्चस्यात्कर्मणः फलं ॥
न तत्स्थास्न्विति मन्तव्यम् पण्यस्त्रीसंगतं यथा ॥ १

—**वार्तिक**

म्हणजे केवळ भावनेनें जें फल मिळतें, किंवा कर्मै करून जें फल प्राप्त होतें तें नित्य असें कधीं मानूं नये. याकरितां

तत्त्वमसि

या वाक्यांत जीवशिवाचें ऐक्यच प्रतिपादित आहे हें सिद्ध होतें.

मंडनमिश्रः—

माभूदिदं तत्त्वमसीतिवाक्यमुपासनापर्यवसायि कामम् ॥
किंत्वस्य जीवस्य परेण साम्यप्रत्यायकं सत्तम बोभवीतु ॥ १

बरें, ' तत्त्वमसि ' हें वाक्य उपासनापर न होवो, तथापि ऐक्यपर होत नाहीं. कारण, जीव आणि शिव हे सदृश आहेत असाच अर्थ करितां येतो. मुंडकोपनिषदांतहि असेंच साम्य वर्णिलें आहेः—

विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरंजनः परमसाम्यमुपैति ।

—मुंडकोपनिषद्

म्हणजे, ज्ञानी पुरुष पापपुण्याचा नाश करून निरुपाधिक होऊन परमात्म्याशीं साम्य पावतो.

शंकराचार्यः—

किं चेतनत्वेन विवक्षित साम्यं सार्वज्ञसार्वात्म्यमुखैर्गुणैर्वा ॥
आद्ये प्रसिद्धं न खलूपदेश्यमन्तेस्वसिद्धान्तविरुद्धताच ॥ १

परमात्म्याचें जीवात्म्याशीं साम्य आहे असें जर म्हणावें, तर तें चेतनत्वामुळें आहे किंवा सर्वज्ञत्व सर्वात्मत्व इत्यादि मुख्य गुणांमुळें आहे? जर चेतनत्वामुळें म्हणशील, तर तो धर्म प्रसिद्ध असल्यामुळें सांगण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. सर्वज्ञत्व इत्यादि गुणामुळें म्हणशील, तर तुझ्याच सिद्धान्ताला बाध येतो.

मंडनमिश्रः—

नित्यत्वमात्रेण मुने परात्मगुणोपमानेः सुखबोधपूर्वैः ॥
गुणेरविद्यात्प्रतितोऽप्रतीतैः साम्यं ब्रवीत्वस्य ततो न दोषः ॥१

अविद्येमुळें न भासणारें नित्यत्व, अनन्तत्व, आनंद, ज्ञान इत्यादि गुणांनीं साम्य होतें असें म्हटलें असतां दोष येत नाहीं.

शंकराचार्यः—

यद्येवमेतस्य परत्वमेव प्रत्याययत्वत्र दुराग्रहः कः ॥
त्वयैव तस्य प्रतिभासशंका विद्वन्नविद्यावरणान्निरस्ता ॥ १

असें आहे तर भिन्नत्वशंका मायेमुळें उत्पन्न होते असें तूंच कबूल करितोस. मग दोहोंचें ऐक्य मानण्यास काय हरकत आहे ?

मंडनमिश्रः—

भोश्चेतनत्वेन शरीरिसाम्यमावेद्यतामस्य जगत्प्रसूतेः ॥
चिदुस्थितत्वेन परोदितस्याप्यणुप्रधानप्रभृतेर्निरासः ॥ १

जगत्कारण जो परमात्मा त्याशीं चेतनधर्मानेंच जीवाचें साम्य होतें, कारण विज्ञानरूपी चैतन्यापासून जगताची उत्पत्ति होते असें म्हटलें म्हणजे, जगाची उत्पत्ति आणूपासून होते असें म्हणणारे वैशेषिक व प्रधानापासून होते असें म्हणणारे सांख्य यांचें खंडन होतें.

शंकराचार्यः—

हन्तैवमस्तीति तदा प्रयोगः स्यात्त्वन्मते तत्त्वमसीति न स्यात् ॥
तदेक्षतेत्यत्र जडत्वशंकाव्यावर्तनाच्चात्र पुनर्न चोद्यम् ॥ १

असें म्हणशील तर

तत्त्वत्सदृशमस्ति

म्हणजे, परमात्मा जीवात्म्यासारिखा आहे—असा प्रयोग होऊन

तत्सदृशस्त्वमसि

म्हणजे, परमात्म्यासारिखा जीवात्मा आहे—असा प्रयोग होणार नाहीं. शिवाय

तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय ।

—**छांदोग्य उपनिषद्**

म्हणजे, सत् यास असें वाटलें कीं, आपण पुष्कळ

व्हावें, व आपली विशेषेंकरून उत्पत्ति व्हावी—या वच-नांत ‘ ईक्षण ’ ह्या चेतनत्वप्रतिपादक पदाच्या उपन्या-सानेंच जगत्कारण जडाची व्यावृत्ति होते. म्हणून अणु, प्रधान यांचा निराळा निरास करण्याचें कारण नाहीं.

मंडनमिश्रः—

नन्वेवमप्यैक्यपरत्वमस्य प्रत्यक्षपूर्वप्रमितिप्रकोपात् ॥
न युज्यते तज्जपमात्रयोगि स्वाध्यायविध्याश्रितमभ्युपेयम् ॥ १

बरें साम्य न होवो, तथापि

नाहमीश्वरः

म्हणजे, मी ईश्वर नाहीं असा प्रत्यक्ष अनुभव येत असल्यामुळें ऐक्य संभवत नाहीं. याकरितां

स्वाध्यायोऽध्येतव्यः

या वचनांतील विधीस अनुसरून ‘ तत्त्वमसि ’ हा जपार्थ मंत्रच आहे.

शंकराचार्यः—

अक्षेणचेद्भेदमितिस्तदा स्यादभेदवादिश्रुतिवाक्यबाधः ॥
असंनिकर्षान्न भवेद्धि भेदप्रमैव तेनास्य कुतो विरोधः ॥ १

भेदज्ञानाचा प्रत्यक्ष अनुभव येतो असें म्हणतोस तर विचार कर कीं,

इंद्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षं

म्हणजे इंद्रियांचा विषयाशीं संयोग होऊन जें ज्ञान उत्पन्न होतें तें प्रत्यक्ष होय. परंतु इंद्रियांस आत्मा गो-चर नाहीं, म्हणून आत्म्याचें प्रत्यक्ष ज्ञान संभवत नाहीं. यास्तव अभेदवादिश्रुतीशीं विरोध येत नाहीं.

मंडनमिश्रः—

भेदप्रमा नेंद्रियजास्तु तर्हि साक्षिस्वरूपैव तथापि योगिन् ॥
तया विरोधात्परमात्मजीवाभेदं कथं बोधयितुं प्रमाणम् ॥ १

बरें, इंद्रियानें जीवशिवभेदाचें ज्ञान न होवो, तथापि साक्षिस्वरूपाने तें होईलच. तर मग साक्षिस्वरूपानें विरुद्ध ज्ञान होत असून, जीवशिवांच्या अभेदास प्रमाण काय?

शंकराचार्यः---

प्रत्यक्षमात्मेश्वरयोरविद्या मायायुजोर्द्योतयति प्रभेदम् ॥
श्रुतिस्तयोः केवलयोरभेदं भिन्नाश्रयत्वान्न तयोर्विरोधः ॥ १

'अविद्योपाधि'जीव आणि 'मायोपाधि' ईश्वर यांचा भेद साक्षिस्वरूप प्रत्यक्षावरून प्रतीतीस येतो. श्रुतीमध्यें तर या उपाधींचा त्याग करून ऐक्य प्रतिपादन केलें आहे. तेव्हां साक्षि प्रत्यक्ष आणि श्रुति यांचा आश्रय भिन्न असल्यामुळें विरोध येत नसून जीवशिवांचें ऐक्य सिद्ध होतें.

अशा रीतीनें अनेक शंकासमाधानें होऊन मंडनमिश्राचा पराजय झाल्यावर, सरस्वतीनें आचार्यांच्या सर्वज्ञतेस बाध आणण्याकारितां कामकलांसंबंधी प्रश्न केले. तेव्हां आचार्यांनीं एक महिन्याची मुदत मागून घेऊन अमरक राजाच्या निर्जीव देहांत योगबलानें प्रवेश करून कामशास्त्रांत नैपुण्य संपादिलें, आणि सरस्वतीच्या प्रश्नांचीं उत्तरें दिलीं. पूर्वप्रतिज्ञेप्रमाणें मंडनमिश्रानें संन्यासदीक्षा घेतली व 'सुरेश्वर' या पदवीनें आचार्यांच्या सर्व शिष्यांत श्रेष्ठ होऊन सूत्रभाष्यावर त्यानें वार्तिकें केलीं.

नंतर आचार्य दक्षिणेकडे वळले. प्रथमतः महाराष्ट्रांत स्वकीय ग्रंथांचा प्रसार करून श्रीशैल्य, गोकर्ण, श्रीवली एथील देवतांचें दर्शन घेत घेत ऋष्यशृंगास गेले. शृंगेरीस मठ स्थापून सुरेश्वराचार्यांची त्या पीठावर स्थापना

केली. वाटेनें जे जे प्रांत लागले त्या त्या प्रांतांत काणाद, सांख्य, शैव, पाशुपत, आर्हत, सुगत, शाक्त, नैयायिक, कामारिल वगैरे मतवादींशीं वाद करून आचार्य अद्वैतमताची प्रतिष्ठा करीत, तेणेंकरून त्यांचा शिष्यसंप्रदायहि वाढत चालला. पद्मपाद, हस्तामलक, तोटक, आनंदगिरि, चित्सुख वगैरे शिष्य बरोबर असत. ऋष्यश्रृंगीं असतां मातोश्री मुमूर्षु असल्याचें समजतांच आचार्य कालटीस गेले व मातेस आसन्नमरण पाहून तत्त्वोपदेश केला. तेव्हां अम्बा म्हणाली:—

सौम्यागुणे मे रमते न चित्तं रम्यं वदत्वं सगुणं तु देवम् ॥
न बुद्धिमारोहति तत्त्वमात्रं यदेकमस्थूलमनण्वगोत्रम् ॥ १

—**विद्यारण्य**

हे शंकरा, अस्थूल, अनणु, अगोत्र अशा प्रकारचें निर्गुण, व केवल ज्ञानस्वरूप अशा ब्रह्माचे ठिकाणीं माझें चित्त रमत नाहीं.

अद्वैतीं तों माझें नाहीं समाधान । —**तुकाराम**

याकरितां रम्य अशा सगुण देवाचे ठिकाणीं माझें चित्त लावून दे. तेव्हां आचार्यांनीं शिवाची उपासना सांगितली, परंतु शूलधारी, पिनाकपणी, सर्पभूषण अशी शंकराची मूर्ति मातेस प्रिय होईना, म्हणन शंखचक्रादिविभूषित अशा विष्णूच्या ठायीं तिचें ध्यान लावतांच, सुखसंपन्न होऊन तिनें प्राण सोडिला. नंतर अनेक शिष्यसमवेत आचार्य रामेश्वरीं गेले, व तेथें शाक्तांशीं मोठा वाद होऊन त्यांस पंचपूजापर केलें. पांड्य, चौल, द्रविड, आंध्र, कर्णाट इत्यादि प्रदेशांत पाशुपत, भैरव, प्रभाकर, वगैरे पंतितांशीं वाद झाला, व वेदान्तदर्शनाचा

प्रसार झाला. गोकर्णमहाबळेश्वरी आचार्यांचा व शैववर्य नीलकंठ पंडिताचा मोठा वाद झाला. त्यावेळीं जीं प्रश्नोत्तरें झालीं तीं येणेंप्रमाणें:—

(सर्वांस आधार विद्यारण्य)

नीलकंठः—

प्रशमिंस्तदसीति यत्त्रयीकैः कथितोऽर्थः स न युज्यते त्वदिष्टः ॥
अभिदा तिमिरप्रकाशयोः किं घटते हन्त विरुद्धधर्मतत्त्वात् ॥ १

हे यतिवर्या, 'तत्त्वमसि' इत्यादि वाक्यांत इष्ट अर्थाचें निरूपण केलें आहे असें जें म्हणतोस तें योग्य नाहीं. कारण जीव आणि शिव यांचे धर्म, प्रकाश व अंधकार यांप्रमाणें, परस्परविरुद्ध आहेत.

आचार्यः—

ननुवाच्यगता विरुद्धताधीरिह सोऽसावितिवद्विरोधहाने ॥
अविरोधि तु वाच्यमाददैक्यं पदयुग्मं स्फुटमाह को विरोधः ॥ १

कोणत्याहि वाक्याचा अर्थ करितांना वाच्यांश आणि लक्ष्यांश स्पष्ट ध्यानांत आणले पाहिजेत.

सोऽयं देवदत्तः

या वाक्यांतील योजनेप्रमाणें जहदजहल्लक्षणा करून जीवशिवांतील विरोध वाच्यगत आहे म्हणून तो टाकून दिला पाहिजे, आणि अविरोध जें जीवशिवांतील लक्ष्यैक्य तेंच निवडून घ्यावें, म्हणजे विरोध कोठें राहिला ?

नीलकंठः—

नहि मानशतैःस्थितस्य बाधाऽपरस्था दत्त जलांजलिर्भिदास्यात् ॥
विपरीत हयत्वगोत्वबाधाद्धयपश्वोर्निजरूपकैक्ययुक्त्या ॥ १

शेंकडों प्रमाणांनीं सिद्ध वस्तूचा बाध कधीं होणार नाहीं. जर होईल तर भेद कोठेंहि रहाणार नाहीं. विप-

रीत जे घोडा आणि गाय त्यांचाहि अशा रीतीनें अभेद होऊन जाईल.

आचार्यः—

यदिहोक्तमतिप्रसंजनं भो न भवेन्नोहि गवाश्वयोः प्रमाणम् ॥
अभिदा-घटकं ततोऽर्थतः स्यादुभयोर्लक्षणयाऽभिदानुभूतिः ॥ १

हा जो अतिप्रसंग केला आहे तो संभवत नाहीं, म्हणजे, गाय आणि घोडा यांचें प्रमाण बरोबर नाहीं. कारण जेणेंकरून त्यांच्या अभेदाचा अनुभव येईल असें त्यांचें ऐक्यघटक लक्षण कांहींच दिसत नाहीं.

नीलकंठः—

ननु मौढ्य समस्तवित्त्वधर्मान्वितजीवेश्वररूपतोऽतिरिक्तम् ॥
उभयोः परिनिष्ठितं स्वरूपं बत नास्त्येवयतोऽत्र लक्षणा स्यात्॥१

जीवगत मौढ्य व ईश्वरगत सर्वज्ञत्व हीं टाकून देऊन दोहोंतील वास्तविक ऐक्यप्रतिपादक धर्मच नाहीं, म्हणून एथें जहदजहल्लक्षणा लागू पडत नाहीं.

आचार्यः—

इति चेन्न समीक्ष्यमाणजीवेश्वररूपस्य च कल्पितत्वयुक्त्या ॥
तदधिष्ठितसत्यवस्तुनोऽद्धा नियमेनेव सदाऽभ्युपेयतायाः ॥ १

हें म्हणणें अयोग्य आहे. कारण, मौढ्य आणि सर्वज्ञत्व हीं कल्पित आहेत असें मानून, अधिष्ठानांतील सत्य वस्तु नियमानें अनुभवास येते.

नीलकंठः—

भवतापि तथाहि दृश्यदेहाद्यहमन्तस्य जडत्वमभ्युपेयम् ॥
परिशिष्टमुपेयमेकरूपं ननु किंचिद्धि तदेव तस्य रूपम् ॥ १

त्याप्रमाणें दृश्यदेहापासून अहंकारापर्यंत सर्व जड

आहे असें मानावें आणि बाकी राहिलेलें जें चिद्रूप तें सत्य असें समजावें.

नीलकंठः—

यदि चात्मन एकता तदानीमतिदुःखी युवराजसौख्यमीयात् ॥
अमुकःससुखोऽमुकस्तु दुःखीत्यनुभूतिर्न भवेत्तयोरभेदात् ॥ १

जर सर्वांचा आत्मा एकच आहे तर अतिदुःखी पुरुषास युवराजाचें सौख्य प्राप्त होईल. व अमुक सुखी, अमुक दुःखी असा अनुभव येणार नाहीं. कारण आत्मत्वदृष्टीनें ते एकच आहेत.

आचार्यः—

इतिचेन्न सुखादिचित्रताया मनसो धर्मतयाऽत्मभेदकत्वम् ॥
न कथंचन युज्यते पुनः सा घटयेत्प्रत्युत मानसीयभेदम् ॥ १

हें म्हणणें योग्य नाहीं. मनाचे धर्म वेगळाले म्हणून सुखदुःखादि विचित्रता दिसते. यावरून आत्म्याचा भेद सिद्ध होत नाहीं. या विचित्रतेनें फार झालें तर मनोनिष्ठ भेद होतील. उघडच आहे कीं,

कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव ।

ह्या श्रुतिवचनावरून मनाचीं भिन्नरूपें व्यक्त होतात.

नीलकंठः—

पुरुषार्थ इहैष दुःखनाशः सकलस्यापि सुखस्य दुःखयुक्त्वात् ॥
अति-हेयतया पुमर्थता नो विषपृक्तान्नवदित्यभेद्ययुक्तेः ॥ १

सर्व प्रकारचीं सुखें दुःखयुक्त असल्यामुळें दुःखनाश हाच पुरुषार्थ असून सुखप्राप्ति हा नव्हे. विषानें भरलेलें अन्न जसें टाकून देतात, तसें, दुःखानें युक्त सुख कोणीहि भोगण्यास तयार होणार नाहीं. याकरितां मोक्षाची कल्पना अयोग्य आहे.

आचार्यः—

विषयोत्थसुखस्य ुःखयुक्त्वेऽप्यलयं ब्रह्मसुखं न दुःखयुक्तम् ॥
पुरुषार्थतया तदैव गम्यं न पुनस्तुच्छक-दुःखनाशमात्रम् ॥ १

विषयापासून होणारें सुख जरी दुःखयुक्त असलें, तरी अविनाशि ब्रह्मसुख दुःखयुक्त नाहीं.

आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन ।
—तैत्तिरीयारण्यक

म्हणजे, ब्रह्मसुख जाणणारास दुःखाची भीति नाहीं, या वचनावरून ब्रह्मसुखप्राप्ति हाच पुरुषार्थ असून तुच्छ दुःखाचा नाश एवढाच नव्हे.

ह्याप्रमाणें नीलकंठ पंडिताचें खंडन करून, सुराष्ट्र (काठेवाड) देशांत भाष्यादि ग्रंथ प्रचलित करून आचार्य द्वारावतीस गेले. तेथें पंचरात्रादि वैष्णवांशीं वाद झाला, व त्यांस जिंकून अवंतीस आचार्य गेले, व तेथें भट्ट भास्करास पराजित केलें. नंतर बाल्हीक, पांचाल, कोसल, अंग, गौड इत्यादि देशांत माध्यमिक, आर्हत, गुरु, ुरारिमिश्र अभिनवगुप्त, धर्मगुप्त, इत्यादि पंडितांशीं वाद होऊन अद्वैतमताची सर्वत्र स्थापना झाली. मग काश्मीरांतील शारदापीठावर आरूढ होऊन, शेवटीं बदरिकाश्रमीं जाऊन आचार्यांनीं बत्तिसावे वर्षी देहविसर्जन केलें.

शंकरचार्यांनीं अद्वैतमताची स्थापना करून वेदान्तशास्त्र पूर्णदशेला आणिलें व त्यालाच सर्व लोकांना समजेल असें व्यावहारिक स्वरूप देऊन राष्ट्रधर्म करून सोडिला. हें जें महत्कार्य त्यानीं आठव्या शतकांत केलें त्याच्याच तोडीचें कार्य त्यांच्याचसारख्या सर्वज्ञ विभूतीनें चवदाव्या शतकांत घडवून आणिलें. ही विभूति म्हणजे विद्यारण्यस्वामी होत. यांचें पूर्वाश्रमीचें नांव सायण

असून, **मा**धवाचार्य त्यांचे वडील बंधु होत. हे दोघे बंधु तैत्तिरीयशाखाध्यायी महापंडित असून विजयानगरीची प्रधानकी, त्यांच्याकडे कुलपरंपरागत होती. त्यांचे वडील **मायण** हे **सं**गम राजाच्या कारकीर्दींत प्रधान होते व **मा**धवाचार्यांनीं **वी**रबुक्क व हरिहर या दोघां राजांची दिवाणगिरी केली होती. ताम्रपटावरून यांचा कालनिर्णय करण्याला बरीच मदत होते. इसवी सन १३६६ च्या सुमारास **मा**धवाचार्य **वी**रबुक्क राजाचे प्रधान असावे असें एका ताम्रपटांतील कलमावरून सिद्ध होतें. तें कलम येणेंप्रमाणें:—

> स्वस्तिश्री शके १२८८ प्रजापतिनामसंवत्सरे
> वैशाख कृष्ण अमावास्यायां बुधवासरे सूर्योपरागपुण्य-
> काले उपनिषन्मार्गप्रवर्तकाचार्यः श्रीमन्माधवाचार्यः
> बुक्करनामानं ग्रामं माधवपुरं चतुर्विंशतिसंख्येभ्यो
> ब्राह्मणेभ्यः अग्रहारं कृतवान्

सायणाचार्यांनीं चतुर्थाश्रम घेतल्यावर, त्यांना शृंगेरी एथील श्रीमच्छंकराचार्यांचे मठांत पट्टाभिषेक झाला, **व** मठाधिपतींच्या परंपरेंत ते सव्विसावे होते. चतुर्थाश्रमांतील त्यांचे गुरु शंकरानंद स्वामी होत.

या दोघां पंडितांच्या नांवावर जे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत त्यांपैकीं **मा**धवाचार्यांनीं कोणते लिहिले व **साय**णाचार्यांनीं कोणते लिहिले याचा पक्का निर्णय होत नाहीं. कारण, कांहीं ग्रंथांवर ‘ माधवामात्यविरचिते ’, कांहींवर ‘ सायणाचार्यविरचिते ’, कांहींवर ‘ विद्यारण्यविरचिते ’, कांहींवर ‘ सायणमाधवीये ’ व कांहींवर ‘ सायणाचार्यविरचिते माधवविद्यारण्यसंबंधि ’ अशा प्रकारचे निरनिराळे उल्लेख आढळतात. तसेंच **मा**धवाचार्यांनीं संन्यास घेतला किंवा **साय**णाचार्यांनीं घेतला याबद्दलहि संशय

आहे. तथापि दोघेहि महापंडित होते व माधवाचार्य राज्यकारभार करीत होते यांत कांहीं संशय नाहीं. माधवाचार्यांच्या प्रोत्साहनानें सायणाचार्यांनीं ग्रंथ लिहिले, व विद्यारण्य या संज्ञेनें मठाधिपति सायणाचार्य होते असा अनेक विद्वान् लोकांचा अभिप्राय आहे.

शंकराचार्यांनीं भरतखंडांतील अनेक पंडितांशीं वाद करून अद्वैतमताचा प्रसार केला, व विद्यारण्यस्वामीनीं त्याच मतास बळकटी आणून राष्ट्रधर्माची जोपासना केली. आचार्यांच्या नंतर सहा शतकांनीं विद्यारण्य स्वामी झाले, तथापि दोघांची परिस्थिति बहुतेक सारखीच होती; म्हणजे सांख्य, वैशेषिक, पातंजल, आर्हत, चार्वाक, पाशुपत, पांचरात्र इत्यादि मतवाद्यांचें खंडन जसें आचार्यांस करावें लागलें, तसेंच विद्यारण्य स्वामीनींहि केलें आहे. आचार्यांनीं ब्रह्मसूत्रांवरील भाष्यांत या सर्व मतांचा विचार केला आहे, त्याप्रमाणें अधिकरणरत्नमालेच्या आधारानें स्वामीनीं या सर्व मतांचा उहापोह करून अद्वैतसिद्धि केली आहे. आचार्य व स्वामी यांच्यामधील काळांत सुप्रसिद्ध अशीं दोन नवीन मतें उत्पन्न झालीं होतीं, त्यांचे प्रवर्तक रामानुज व मध्वाचार्य होत. रामानुजाच्या मतास विशिष्टाद्वैत हें जरी नांव दिलें आहे तरी रामानुज असें प्रसिद्धपणें म्हणत कीं, वस्तुमात्राचा कर्ता व आद्यकारण असा एकच परमेश्वर आहे व त्यालाच विष्णु ही संज्ञा आहे. रामानुजांच्या मतीं ईश्वर सगुण असून जीवहि सगुण आहे व जीव मुक्त झाला म्हणजे ईश्वरतुल्य होतो. एवढ्यावरूनच त्या मतास विशिष्टाद्वैत असें म्हणतात. परंतु मध्वांच्या प्रमाणें सगुण ईश्वर व

त्याची भक्ति हे विशिष्ट मुद्दे रामानुज पंथांत असल्यामुळें, त्यास अद्वैत हें नांव न देतां उपासनाविशेष मानावें हें योग्य आहे. विद्यारण्य स्वामी शृंगेरीमठाधिपति असतां, रामानुजमतानुयायी अक्षोभ्य मुनीचा व स्वामींचा मोठा वाद झाला. सन ११५० चे सुमारास रामानुजानीं शैव पंथाचें खंडन सुरू केलें होतें, त्यामुळें त्यांच्या मतास फार महत्त्व आलें होतें. मध्वाचार्यांनींहि बाराव्या शतकांत नवीन वैष्णवी पंथ काढिला, व ते असें म्हणत कीं, जगत्कर्ता पुरुषविशेष असून सर्वथैव सेवा करण्यास योग्य आहे आणि जीवास त्याची योग्यता कधींहि येणार नाहीं. विद्यारण्य स्वामींच्या सर्वदर्शनसंग्रहांत 'पूर्णप्रज्ञ' या सदराखालीं माध्वमताचा व स्वतंत्रतेनें रामानुजमताचा विचार केला आहे. या दोन्ही मतांचा विशेष उहापोह अप्पय्या दीक्षितांच्या अद्वैतसिद्धि नामक ग्रंथांत केलेला आढळतो.

ग्रंथांच्या संख्येच्या मानानें पहातां आचार्यांच्या ग्रंथांपेक्षां स्वामींचे ग्रंथ अधिक आहेत, शिवाय त्यांच्या ग्रंथांत विषयवैचित्र्य आहे. स्वामींनीं चारहि वेदांवर भाष्यें लिहून, षड्दर्शनांवर टीका केली आहे. त्यांच्या काळीं प्रचलित असलेल्या सर्व शास्त्रांवर त्यानीं उत्कृष्ट ग्रंथ रचिले व ते ग्रंथ त्या त्या शास्त्रांत प्रमाण होऊन बसले आहेत. न्याय, मीमांसा, व्याकरण, वैद्यशास्त्र इत्यादि विषयांवर त्यांचे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत, व या ग्रंथविस्तारावरून त्यांच्या विशाल बुद्धिमत्तेची थोडीशी तरी कल्पना आपणांला करितां येईल. जैमिनेय न्यायमाला, सर्वदर्शनसंग्रह, पंचदशी, जीवन्मुक्तिविवेक, धातुवृत्ति, माधवनिदान, का-

लमाधव, अनुभूतिप्रकाश, सूतसंहिता इत्यादि अनेक विषयांवर त्यांचे ग्रंथ आहेत. यांशिवाय श्रीमच्छंकरदिग्विजय हा त्यांचा एक चरित्रविषयक ग्रंथ आहे. या ग्रंथांत शंकराचार्यांचें चरित्र मोठ्या गोड भाषेंत लिहिलें आहे. या ग्रंथांतील वर्णनशैलीवरून असें दिसून येतें कीं, स्वामींच्या अंगीं कविकुलगुरु कालिदासाच्या अंगीं असलेली नैसर्गिक कवित्वशक्ति वास करीत होती. भाषेच्या संबंधानें पाहतां, स्वामींच्या लिहिण्याची पद्धति फार सुलभ असून आचार्यांच्या भाषेप्रमाणें तींत काठिण्य आढळत नाहीं. सूत्रभाष्यांत व इतर ग्रंथांत आचार्यांनीं जीं मतें प्रतिपादन केलीं आहेत तींच स्वामींनीं सर्व लोकांस समजेल अशा सोप्या भाषेंत निरूपण केलीं आहेत. त्यानीं केलेली रचना केवळ प्रासादिक होय. व ज्या कोणाला वेदांचें रहस्य समजून घ्यावयाचें असेल त्यानें सायणभाष्याचें लक्षपूर्वक अध्ययन करावें. आणि ज्याला अद्वैत मत पूर्ण अवगत करून घेणें असेल त्यानें जीवन्मुक्तिविवेक या ग्रंथाचें परिशीलन करावें. जीवन्मुक्तिविवेक हा ग्रंथ वीरबुक्क राजाच्या आज्ञेनें उपनिषदें, भगवद्गीता, योगवासिष्ठ इत्यादि ग्रंथांतून प्रमाणभूत वचनें घेऊन मुद्दाम रचिला होता.

शंकराचार्यांनीं अद्वैतमताची स्थापना करून या देशांतील लोकांस निरुद्योगी केलें व तेणेंकरून देशाची हानि मात्र झाली अशा प्रकारचे निरर्गल प्रलाप ऐकूं येतात.

आणखी कोणी असेंहि म्हणतात कीं, आचार्यांनीं इतर मतांचा फक्त निरास केला. म्हणजे त्यांचा उद्योग विघटनात्मक (destructive) मात्र होता. अशा प्र-

कारचे जे अनेक आक्षेप घेतले जातात त्यांचा विचार करूं.

आचार्योनीं सांख्य, वैशेषिक, पातंजल, मीमांसक, नैय्यायिक या मतांचें निरीक्षण करून पातंजल, मीमांसक व नैय्यायिक ह्यांचें अद्वैतमतास उपकारत्व कसें होतें हें दाखविलें आहे. त्यांचा कटाक्ष विशेषेंकरून सांख्य व वैशेषिक या दोन दर्शनांवर होता. सूत्रभाष्यांत श्रुति व युक्ति या दोन्ही प्रकारांनीं प्रथम सांख्य व वैशेषिक या दर्शनांचेंच खंडन केलें आहे. नंतर वेदबाह्य जीं जैन व बुद्ध मतें यांचें परीक्षण केलें आहे. सांख्य व वैशेषिक हीं मतें अनीश्वरवादी आहेत व त्यांपासून चार्वाकादि पाखंडी मतें निर्माण झालीं असें मानिलें आहे.

सांख्यवादी असें मानितात कीं, या जगताचें कारण तीन गुणांनीं युक्त व चैतन्यरहित असें आहे. त्याचें नांव ' प्रधान ' होय. अचेतनापासून सचेतन सृष्टि कशी उत्पन्न झाली ह्या शंकेस सांख्यवादी असें उत्तर देतात कीं, प्रधानाच्या अंगीं सत्त्वगुण आहे व सत्त्वगुणापासून ज्ञान उत्पन्न होतें. यास आधार

सत्त्वात्संजायते ज्ञानं ।

हें गीतावाक्य होय.

ह्या मताचे खंडनाचे प्रकार येणें प्रमाणें:—प्रथमतः असा सिद्धांत आहे कीं, कार्यामध्यें जे गुण दृष्टीस पडतात ते कारणामध्यें अवश्य असले पाहिजेत.

तदनन्यत्वं आरंभण शब्दादिभ्यः । —**ब्रह्मसूत्र**

म्हणजे, कारणाहून कार्य भिन्न नसतें. या ब्रह्मसूत्राप्रमाणें कारणामध्यें कांहीं गुण असल्याशिवाय ते कार्यामध्यें गोचर होणार नाहींत. तसेंच अचेतन प्रधानामध्यें

प्रवृत्ति नसून जगतामध्यें सर्वत्र प्रवृत्ति (Energy) दिसते. उदाहरणार्थ, एकादी गाडी घेतली तर तिला चलन दिल्याशिवाय तिच्यामध्यें गति उत्पन्न होणार नाहीं. श्रुतीमध्यें सृष्टीचा प्रकार येणेंप्रमाणें आहेः—

(१) सदेव सोम्य इदमग्र आसीत् । एकमेवाद्वितीयम् ।

—**छांदोग्य**

म्हणजे, हे सोम्य, प्रारंभीं सत् हेंच एक असून अद्वितीय होतें.

(२) स ईक्षां चक्रे । बहुस्यां प्रजायेयेति । तत्तेजोऽसृजत ।

—**छांदोग्य**

म्हणजे सत् यास असें वाटलें कीं, आपण पुष्कळ व्हावें व आपली विशेषेंकरून उत्पत्ति व्हावी. त्यानें तेज उत्पन्न केलें.

(३) स ईक्षां चक्रे । सप्रमाणसृजत ।—**प्रश्नोपनिषद्**

म्हणजे, त्याला वाटलें. त्यानें प्राण उत्पन्न केला.

या वचनांवरून ‘ ईक्षण ’ ही क्रिया चैतन्यद्योतक आहे असें सिद्ध होतें.

वैशेषिक मताचे प्रवर्तक कणाद ऋषि होत. सांख्य मतास श्रुति व स्मृति यांमध्यें कांहीं आधार आहेत असें भासतें; परंतु काणाद मतास तर तसा आधार आढळत नाहीं. वैशेषिक मत असें आहे कीं, हें जग परमाणूंच्या संयोगानें बनलें आहे. परमेश्वरास जेव्हां सृष्टि उत्पन्न करण्याची इच्छा होते, तेव्हां प्राण्यांच्या प्रारब्धकर्मानुसार निश्चल असे जे परमाणु त्यांमध्यें आपोआप क्रिया सुरू होते. ती क्रिया येणेंप्रमाणें:—एक परमाणु दुसऱ्या परमाणूंशीं संयोग पावतो, व या संयोगापासून

द्व्यणुक उत्पन्न होतें; अशा प्रकारचे तीन णुक एकत्र होऊन त्र्यणुक बनतें; व अशा क्रमानें सर्व जगताची उत्पत्ति होते. यावरून वैशेषिकवादी असें म्हणतात कीं, परमाणु हेच जगत् उत्पन्न करितात.

या मताचा खंडनप्रकार येणेंप्रमाणें आहे:—अणु एकत्र होण्यास जी क्रिया लागते ती सनिमित्त आहे किंवा अनिमित्त आहे असा पहिला प्रश्न उत्पन्न होतो. जर ही क्रिया अनिमित्त म्हणावी तर नियामकाच्या अभावामुळें हे परमाणु सर्वदा उत्पन्न राहून त्यांचा प्रलय कधींहि होणार नाहीं असा प्रसंग येतो. आतां जर ही क्रिया सनिमित्त आहे असें म्हणावें, तर तें निमित्त दृष्ट आहे किंवा अदृष्ट आहे असा दुसरा प्रश्न उत्पन्न होतो. कोणत्याहि शरीराच्या उत्पत्तीच्या अगोदर त्याच्या हातून प्रयत्न होणें अशक्य असल्यामुळें अर्थात् दृष्ट निमित्त संभवत नाहीं. दुसऱ्या पक्षीं प्रथम क्रियेचें कारण जर अदृष्ट मानिलें तर आत्म्याशीं समवायसंबंधेंकरून राहणारें जें अदृष्ट त्याचा परमाणूशीं कांहींएक संबंध नाहीं हा तर सिद्धांतच आहे. म्हणून आद्यक्रियेचा संभव नसल्यामुळें वैशेषिकांनीं मानिलेला परमाणूंचा संयोगच घडत नाहीं. याकरितां परमाणु आपोआप एकत्र होऊन जगताची उत्पत्ति होते हें मत मिथ्या होय असें सिद्ध होतें.

आद्यक्रियेचें कारण अदृष्ट आहे असें जर मानिलें, तर पुनरपि असा प्रश्न उद्भवतो कीं, हें अदृष्ट आत्म्याशीं समवायसंबंधेंकरून राहतें किंवा अणूशीं समवायसंबंधेंकरून राहतें ?

उभयथाऽपि न कर्माऽतस्तदभावः ।—ब्रह्मसूत्र

म्हणजे, उभय पक्षीं अदृष्ट हें परमाणूंच्या आद्यक्रियेचें कारण होणें शक्य नाहीं, म्हणून सृष्टि व प्रलय यांचा अभाव होतो. कारण, अदृष्ट हें अचेतन आहे आणि कोणतीहि अचेतन वस्तु, सचेतन वस्तूनें प्रेरित केल्याशिवाय स्वतंत्रतेनें प्रवृत्त होत नाहीं किंवा दुसऱ्या वस्तूला प्रवर्तक होत नाहीं.

बाकी राहिलेलीं जीं न्याय, योग व पूर्वमीमांसा हीं तीन दर्शनें त्यांपासून आत्मज्ञान पूर्ण न होऊन आत्मप्रतीतीस तीं उपकारक आहेत अशा दृष्टीनें आचार्यांनीं त्यांचें गौणत्व सिद्ध केलें आहे. याविषयीं आतां विचार करूं.

न्यायदर्शनावरून पदार्थज्ञान उत्कृष्ट होतें आणि इतर पदार्थ उत्कृष्ट समजले म्हणजे आत्म्याचें विज्ञान होण्यास अडचण पडत नाहीं. आणखी न्यायशास्त्र अनुमानप्रतिपादक असून केवळ अनुमानानें आत्मसिद्धि होत नाहीं. शिवाय श्रुतिवचनाशीं विरोध होत नसेल तर तर्काचें प्रामाण्य मानून, आत्मज्ञान वेदान्तवाक्यांनींच करून घ्यावें व तीं वाक्यें बुद्धीमध्यें आरूढ होण्याकरितां अनुमानाचा अवश्य उपयोग केला पाहिजे असा आचार्यांचा अभिप्राय आहे.

हीच गोष्ट योगदर्शनास लागू असून, आत्मप्रतीतीच्या संबंधानें पहातां या दर्शनाची उपयुक्तता फारच आहे.

एतेन योगः प्रत्युक्तः । —**ब्रह्मसूत्र**

या सूत्रावरील भाष्य मनांत आणितां पातंजल दर्शनाचें निराकरण आचार्यांनीं केलें आहे असें वाटण्याचा पुष्कळ संभव आहे. परंतु वास्तविक प्रकार असा आहे कीं, वेदान्तशास्त्रविरुद्ध जे योगदर्शनांत सिद्धांत आढळ-

तात त्यांचें मात्र खंडन आचार्यांनीं केलें आहे. ईश्वर तटस्थ असून, प्रकृति स्वतंत्रतेनें जगताचें कारण आहे, जीव ईश्वराहून भिन्न आहे, इत्यादि योगदर्शनांतर्गत प्रमेयांचेंच प्रत्याख्यान शारीरक भाष्यांत आढळतें; परंतु यमनियमनादि योगांगांचें निरसन आढळत नाहीं. श्रुतींत व विशेषेंकरून श्वेताश्वतरोपनिषदांत योगाचें वर्णन पुष्कळ आहे, शिवाय सूत्रकार व्यासानीं

दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥

—**कठोपनिषद्**

या श्रुतिवचनाप्रमाणें चित्तैकाग्र्यद्वारा आत्मसाक्षात्कारास योगदर्शनाचा उपयोग होतो असें अनेक ठिकाणीं ध्वनित केलें आहे.

ज्ञानं वदन्तीह विमोक्षकारणं तज्जायते नैव विलोलचेतसि ॥
लौल्यं न योगेन विना प्रशाम्यति तस्यात्तदर्थेहि यतेत साधकः॥१

—**योगकल्पद्रुम**

मोक्षप्राप्तीचें साधन आत्मज्ञान होय, तथापि ज्याचें चित्त चंचल आहे अशा पुरुषास तें साधत नाहीं, म्हणून चित्तस्थैर्याचें आदिकारण जो योग त्याचा अवलंब केला पाहिजे. उघडच आहे कीं, जल जर वायुवेगानें हलत असेल तर त्यांत मुखाचें प्रतिबिंब जसें नीट पडत नाहीं, त्याप्रमाणें संकल्पविकल्परूप वायुवेगानें बुद्धिरूप जल क्षुब्ध होऊं लागलें, तर आत्मारूप मुखाचें दर्शन होत नाहीं. आणखी ही गोष्ट ध्यानांत ठेविली पाहिजे कीं, स्वतः प्रीतिपूर्वक अंगीकार केलेल्या वस्तूची निंदा करण्यास मनुष्य सहसा झटत नाहीं.

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ॥
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ १

—**भगवद्गीता**

या गीतावाक्यांत योगाची श्रेष्ठता दाखविल्याप्रमाणें **व्यास** व **शंकराचार्य**, म्हणजे सूत्रकार व सूत्रभाष्यकार हेच जर महान् योगी होते, तर त्यांचे हातून योगाची निंदा होईल हें असंभाव्य आहे. आचार्यांनीं **मंडनमि**-**श्राच्या** घरांत जो प्रवेश केला तो आकाशमार्गानें गवाक्षांतून केला, व **अमरक** राजाचे शरीरांत शिरून कामशास्त्रप्राविण्य संपादन केलें, ह्या गोष्टी विश्रुत आहेत. **नारद पराशर**, **वसिष्ठ**, **सनत्कुमार**, **शुकाचार्य**, **याज्ञवल्क्य**,**उद्दालक** वगैरे महान् योगी होते.कोणत्याहि विद्येंत योगाभ्यासाशिवाय सिद्धि झालेली अढळत नाहीं. यावरून पाहतां

न निन्दा निंद्यं निन्दितुं प्रवर्तते अपि तु विधेयं स्तोतुम् ।

या न्यायानें सूत्रभाष्यांत जी योगाची निन्दा आढळते ती अद्वैतमताची वरची पायरी सिद्ध करण्याकरितांच आहे असें समजावें.

पूर्वमीमांसादर्शनास हाच नियम लागू पडतो. आचार्यांनीं कर्ममार्ग बुडविला असें म्हणण्याची पुष्कळ चाल आहे, परंतु ही चुकी आहे. श्रुतीचा अर्थ ब्राह्मण, कल्प व सूत्रें यांच्या साहाय्यानें कसा लावावा हें तर आपणांस पूर्वमीमांसकांनीं शिकविलें. **कुमारिलभट्टाचा** प्रियशिष्य जो **मंडनमिश्र** त्यानें पूर्वमीमांसेचा प्रचार इतका केला होता कीं, त्याच्या घरचे राघू देखील जैमिनेय सिद्धांतावर परस्परांशीं वाद करीत असत. एका राघूनें श्रुतींचे स्वतःप्रामाण्याची सिद्धि केली, तर दुसरा लागलींच वेदांचें परतःप्रामाण्य स्थापित करी, कर्मोपा-

सूनच सुखदुःखादि फलें प्राप्त होतात असें एका राघूनें म्हटलें, तर दुसरा लागलींच म्हणे कीं फल देणारा ईश्वराशिवाय कोणी नाहीं. एकानें जग सत्य म्हटल्याबरोबर जग मिथ्या असें लगेच दुसरा प्रतिपादन करी. वादांत मंडनमिश्रास आचार्यांनीं जिंकिल्यावर, त्यानें असा प्रश्न केला कीं, वेदांतील वचनांचा अर्थ जर अद्वैतपर होतो तर भूतभविष्य जाणणारे जे जैमिनि त्यांस तो कसा समजला नाहीं? यावर आचार्य म्हणाले कीं

अभिसंधिमानपि परे विषयप्रसरन्मती ननु जिघृक्षुरसौ ॥
तदवाप्तिसाधनतया सकलं सुकृतं न्यरूपयदितिस्म परम् ॥१

—विद्यारण्य

म्हणजे, सर्व जगाची प्रवृत्ति विषयाकडे असल्यामुळें आत्मप्रतिपादक वचनांपासून कांहींएक बोध होत नाहीं, याकरितां आत्मप्राप्तीचें मुख्य साधन जें पुण्य त्याच्या लाभाकरितां कर्माची प्रशंसा जैमिनीनें केली आहे.

तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ।
यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन ।

—बृहदारण्यक

म्हणजे यज्ञ, दान आणि कैवल्यदायक तप यांच्या वेदोक्त अनुष्ठानानें आत्मसाक्षात्काराची इच्छा ज्ञानी पुरुषांत उत्पन्न होते. ह्या वचनावरून ब्रह्मचर्य, स्वाध्याय इत्यादिकांच्या अनुष्ठानानें चित्तशुद्धि होऊन ज्ञानप्राप्ति व्हावी अशी मनीषा होण्याकरितां सर्व कर्मे मोक्षाप्राप्तीकरितां आहेत, व दुसऱ्या फलांकरितां कर्माची अपेक्षा नाहीं असें प्रतिपादन केलें आहे. नंतर मंडनमिश्रानें फिरून अशी शंका केली कीं, अखिल वेदवचनांचा अर्थ चित्तशुद्धिद्वारा सच्चिदानंदपर जर होतो, तर ईश्वराहून भिन्न

जें कर्म तेंच फल देतें असें सांगून जैमिनींनीं परमेश्वराचा निरास कशाकरितां केला? यावर आचार्यांनीं उत्तर दिलें कीं

इदं जगत्कर्तृपूर्वकं । कार्यत्वात् । घटवत् ।

या अनुमानावरूनच आगमाच्या मदतीशिवाय परमेश्वराचें अस्तित्व सिद्ध होत असून श्रुतींत फक्त या अनुमानाचाच अनुवाद केलेला आहे असें काणाद मतानुयायी म्हणतात, परंतु

नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम् । —**तैत्तिरीय ब्राह्मण**

तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि । —**बृहदारण्यक**

इत्यादि श्रुतिवचनांअन्वयें उपनिषत्प्रतिपादित परमात्म्याचें ज्ञान वेद जाणणाराशिवाय इतरांस होणें नाहीं, म्हणून वर लिहिलेल्या कणादाचे अनुमानावरून परमेश्वराचें स्वरूप कळणें शक्य नाहीं. हा अभिप्राय मनांत आणून ईश्वरपर अनुमानाचें निरसन करण्याकरितां ईश्वरापासून कर्माचें फल मिळतें ह्या मताचेंहि प्रत्याख्यान जैमिनीनें केलें आहे. हें रहस्य ध्यानांत आणलें म्हणजे जैमिनी अनीश्वरवादी होते असा जो त्यांच्या मतांत दोष आढळतो तो दूर होईल. फक्त परमेश्वरपर अनुमानाचें खंडन केल्यानें आत्मनिष्ठ जे जैमिनी त्यांस अनीश्वरवादी म्हणणें अयोग्य आहे. ह्या आचार्यांच्या उत्तरावरून पूर्वमीमांसेचें आत्मज्ञानास किती उपकारकत्व आहे हें सिद्ध होतें. आचार्यांनीं पूर्वमीमांसेवर जो आक्षेप आणला आहे तो असा कीं, कर्में फलाशेनें केलीं असतां देहाभिमान वाढून मोक्षप्राप्तीला मोठें विघ्न होतें. याकरितां चित्तशुद्धि साध्य होण्याकरितां कर्में ईश्वरार्पित केलीं पाहिजेत. व हाच प्रकार भगवद्गीतेंत सर्वत्र आढळतो. कर्म स्थूलदेहाक-

रितां, उपसना लिंगदेहाकारितां, व ज्ञान कारणदेहाकारितां होय असें आत्मज्ञानी समजतात.

आचार्यांनीं भरतखंडांत बौद्धांचें खंडन करून अद्वैतमताची स्थापना केली असा बहुतेक लोकांचा समज आढळतो, परंतु वस्तुस्थिति तशी नाहीं. आचार्यांचा अवतार होण्यापूर्वींच बौद्धमताचा भरतखंडांत ऱ्हास झालेला होता. अशोक, कनिष्क इत्यादि राजांनीं बौद्धधर्मास राजाश्रय देऊन तो राष्ट्रधर्म बनविण्याचे जारीनें प्रयत्न केले होते, तथापि वैदिकधर्माचा लोप कधींच झाला नाहीं. इसवी सनापूर्वीं २५० पासून इसवी सन ९०० पर्यंत म्हणजे १००० वर्षांपेक्षां कांहीं जास्त कालपर्यंत हे दोन्ही धर्म एकाच ठिकाणीं चालू होते. बौद्ध लोकांचे विहार व ब्राह्मणांचीं देवालयें जवळ जवळ दृष्टीस पडत. इसवी सन ६३४ त शिलादित्यानें, बौद्धधर्माचा प्रसार व्हावा म्हणून, चोहोंकडचे लोक बोलावून मोठी सभा भरविली. त्या वेळीं एकवीस मांडलिक राजे व त्यांच्या राज्यांतील मोठेमोठे विद्वान् बौद्धधर्मांतील भिक्षु आणि ब्राह्मण हे त्या सभेस आले होते. बौद्ध व वैदिक ह्या दोहों धर्मांच्या सत्यासत्यतेचा विचार करावा हाहि त्या सभेचा उद्देश होता, व त्याप्रमाणें बौद्ध आणि ब्राह्मण ह्यांच्यामध्यें मोठा वादविवाद झाला. अशा रीतीचे अनेक प्रसंग होऊन सातव्या शतकाच्या अखेरीस व आठव्या शतकांत वैदिक धर्म अधिकाधिक बळावत चालला. ज्या ब्राह्मण पंडितांनीं बौद्धांस जिंकिलें त्यांपैकीं कुमारिलभट्ट हा पहिला होय. कुमारिलानें सर्व वेदांचें अध्ययन केलें होतें व सर्व शास्त्रांत प्राविण्य संपादन केलें होतें. त्यानें बौद्ध पंडितांपा-

शीं अध्ययन करून बौद्धमतांचें उत्कृष्ट ज्ञान मिळविलें होतें व तेंच त्यास बौद्धांशीं वाद करितांना फार उपयोगीं पडलें. त्यानें पूर्वमीमांसेचें परिशीलन उत्तम करून शाबरभाष्यावर वार्तिकें लिहिलीं होतीं. जैमिनेय सूत्रें, ब्राह्मण व कल्प यांच्या अनुरोधानें श्रुतींचे अर्थ विधिपर दाखवून त्यानें प्रथम कर्मकांडाची सिद्धि केली व तेणेंकरून बौद्धांस जिंकून टाकिलें. यामुळें कुमारिलाची कीर्ति भरतखंडभर पसरली होती. इसवी सनाच्या आठव्या शतकांत तो आपल्या मताचा लोकांस उपदेश करूं लागला. इच्छामात्रेंकरून सर्व सृष्टि उत्पन्न करून तिचें नियमन करणारा असा एक परमेश्वर आहे असें जें प्राचीन वैदिकमत त्याचा कुमारिलानें प्रसार केला. बौद्ध लोक हे स्वतंत्र नियंता असा कोणी देव आहे असें मानीत नसत. कुमारिलाचें व्रत त्याच्या पट्टशिष्यांनीं मोठ्या नेटानें चालवून बौद्धधर्माचा भरतखंडांत बींमोड करून टाकिला होता. हे शिष्य म्हटले म्हणजे गुरु, प्रभाकर, मंडनमिश्र, मुरारिमिश्र, पार्थसारथि वगैरे होत. यावरून पहातां शंकराचार्यांस बौद्ध लोकांशीं वाद करण्याचें प्रयोजनच राहिलें नव्हतें. त्यानीं इतर दर्शनांची वेदान्तशास्त्राशीं संगति दाखवून, त्या शास्त्रास पूर्णदशेला आणिलें व त्यालाच सर्व लोकांना समजेल असें रूप देऊन त्याचा राष्ट्रधर्म बनवून सोडिला, व चवदाव्या शतकांत विद्यारण्य स्वामींनीं हेंच काम पूर्णपणें तडीस नेलें. शंकरचार्यांनीं शारीरकभाष्यांत जैन, बौद्ध, चार्वाक, लोकायतिक वगैरे वेदबाह्य मतांचें असें समर्पक निराकरण केलें आहे कीं, त्यांच्यामागून जे जे पंथ निघाले, त्यांतील

प्रत्येकाला कोणी परमेश्वर नियंता आहे असें ग्रहण करून चालावें लागे. उच्च वर्णाच्या तत्त्ववेत्यांचें समाधान होईल असे आचार्यांचे विचार असून त्यांची विचारसरणी हीन वर्णाच्या लाखो लोकांस समजेल व त्यांची भक्ति बसेल अशी असे. त्यानीं जन्मभर जो उद्योग केला त्यापासून दोन फलें उत्पन्न झालीं, त्यांपैकीं एक जुटीचा ब्राह्मण पंथ, व दुसरें, सर्व लोकांत ज्याचा प्रसार होईल असा धर्म.

एथवर आचार्यांनीं तत्कालीन मतवादींशीं वाद करून अद्वैतमतास कित्येक मतांचें उपकारकत्व कसें सिद्ध केलें हें दाखविलें. आतां शाक्त, शैव, वैष्णव इत्यादि देवतोपासकांचीं त्यानीं कशी व्यावस्था लाविली तें पाहूं. शंकराचार्यांनीं सर्व लोकांत शिवाची उपासना प्रचलित करण्याचा यत्न केला अशी कित्येक लोकांची समजूत झालेली दिसते, परंतु ही समजूत बरोबर नाहीं.

अब्धि अपार स्वरूप मम । लहरी विष्नु महेस ।
विधि रवि चंदा वरुन यम । सक्ति धनेस गनेस ॥ १

ह्या विचारसागर ग्रंथातील दोहऱ्याप्रमाणें आचार्यांचें देवतांविषयीं मत होतें. विष्णु, शिव, ब्रह्मा, सूर्य, चंद्र, वरुण, यम, शक्ति, धनेश, गणेश इत्यादि देवता परमात्मारूप समुद्राच्या केवळ लाटा आहेत, म्हणजे मूळ अधिष्ठान आत्मा असून देवता हीं फक्त उपास्यें होत असें या दोहऱ्याचें तात्पर्य आहे. आचार्यांनीं महाशैव जो नीलकंठ पंडित त्याशीं वाद केला ह्या गोष्टीवरून शिवोपासना त्यांस इष्ट होती या समजुतीचें निरसन होतें. हरिशंकरास गेल्यावर आचार्यांनीं त्या देवाची द्व्यर्थक जी स्तुति केली, ती भेदवादादि लोकांचा भ्रम दूर करण्याक-

रितांच केली होती हें सुप्रसिद्ध आहे. भरतखंडांत मुख्य पांच देवतांची उपासना होते, व त्या देवता शिव, विष्णु, शक्ति, सूर्य, गणपति होत. शैव, वैष्णव, शाक्त, सौर, गाणपत अशा लोकांशीं वाद करून आचार्यांनीं त्यांचा पराजय केला, यावरून शिव, विष्णु इत्यादि देवतांची उपासना करणें व्यर्थ आहे हा आचार्यांचा अभिप्राय होता असें समजूं नये. उपासनामार्ग एवढाच पुरुषार्थ नसून, त्याचें पर्यवसान अद्वैतप्रतीतींत कसें करावें हें आचार्यांनीं सर्व मतवादींस समजून दिलें. उपास्य व उपासक यांमधील सेव्यसेवकभाव घालवून जीवशिवांचें ऐक्य कसें होतें ह्याची फोड सर्व उपासकांस त्यानीं करून दिली. उदाहरणार्थ, शाक्तानें शक्तीची उपसना करून, शक्ति हाच परमात्मा आहे अशी भावना करावी, नंतर

साऽहमस्मि । ब्रह्माऽहमस्मि ।

अशा भावनेचा अभ्यास करावा, म्हणजे महावाक्य जें 'तत्त्वमसि' त्याचा अनुभव येऊं लागतो. अशा तऱ्हेचा आत्मसाक्षात्काराचा मार्ग सर्व उपासकांस शिकवून, निरनिराळया उपासकांमधील द्वेष मोडण्याकरितां पंचायतनपूजेचा प्रकार आचार्यांनीं सुरू केला. म्हणजे शिव, विष्ण, शक्ति, सूर्य व गणपति या पांच देवतांपैकीं ज्याची जी उपास्य असेल ती त्यानें मध्यें मांडून चार कोपऱ्यांत बाकीच्या चार ठेवाव्या. ही व्यवस्था फार सुरेख असून उपासकांतील स्पर्धा नाहींशी करण्याचें उत्कृष्ट साधन होय. अन्तर्यामीं अद्वैतभावना व बाहेर स्थूलदेहाकरितां पंचपूजा, या रीतीनें अंतर्बाह्य ईश्वरव्यापकता घडवून आणण्यांत अलौकिक चातुर्य नजरेस येतें यांत संशय नाहीं.

महाराष्ट्र कवींच्या ग्रंथांत जो अपूर्व प्रसाद अनुभवास येतो, तो याच रचनेमुळें होय. सर्व महाराष्ट्र कवि अद्वैती असून त्यांस आत्मसाक्षात्कार होता, शिवाय ते भगवद्भक्त होते. हा विशेष मनांत न आणितां ह्या कवींचा केवळ भागवतधर्मप्रसारार्थ अवतार होता, असें जें कित्येक लोकांचें मत आहे ती चुकी आहे याविषयीं विशेष निरूपण उपसंहारांत होईलच.

या एकंदर विवेचनावरून शंकराचार्यांनीं या देशाची केवढी कामगिरी केली आहे हें सहज ध्यानांत येईल. फक्त वेदान्तदर्शन तेवढें आत्मशास्त्र असून, इतर सर्व विद्या अनात्मविद्या होत, तथापि इतर विद्यांचें आत्मज्ञानास कसें साहाय्य होतें तें आचार्यांनीं उत्कृष्ट दाखविलें आहे. सामान्य दृष्टीनें पहातां पूर्वमीमांसा, न्याय व वैशेषिक या दर्शनांमध्यें मुख्यात्म्याचें ज्ञान स्पष्ट केलेलें नाहीं, कारण लिंगदेहाधिष्ठित जो भूतात्मा त्यावर चैतन्याची छाया पडल्यामुळें ' मी कर्ता, मी भोक्ता ' असा भास होतो, तेणेंकरून तो मिथ्यात्मा असून मुख्यात्म्याप्रमाणें या दर्शनांत मानिला आहे. तथापि न्याय व वैशेषिक दर्शनांपासून Categories पदार्थज्ञान उत्कृष्ट होतें, आणि इतर पदार्थ उत्कृष्ट कळले म्हणजे आत्मा हा पदार्थ उत्तम समजतो. शिवाय हीं दोन्ही शास्त्रें अनुमानप्रतिपादक असून आत्म्यची सिद्धि अनुमानानें होत नाहीं, याकरितां हीं शास्त्रें गौण असें निरूपण केलें आहे. तसेंच सांख्यदर्शनाचें शारीरकभाष्यांत विशेष खंडन आढळतें, कारण अचेतन प्रधानापासून सृष्टीची उत्पत्ति होऊं शकत नाहीं, व या शास्त्राची उडी चिदात्म्यापर्यं-

तच जाते आणि आत्म्याचें आनंदमयत्व स्थापित होत नाहीं. पूर्वमीमांसादर्शनांत कर्मानेंच फलप्राप्ति होते असें जें प्रतिपादिलें आहे तो दोष आहे, तथापि कर्माशिवाय चित्तशुद्धि होत नाहीं या दृष्टीनें आत्मज्ञानास त्या शास्त्राचें उपकारकत्व होतें. योगशास्त्राचा उद्देश चित्तवृत्तींचा निरोध एवढाच असल्यामुळें त्याची मर्यादा तेथपर्यंत होऊन अद्वैतरसाचा अनुभव या दर्शनानें पूर्ण होत नाहीं, हा जरी दोष आहे तरी त्यापासून आत्मसाक्षात्कारास फार मदत होऊन उपासनामार्ग वाढतो. उपासना ज्याची त्यानेंच केली पाहिजे, समाजांत आत्मोपासना पूर्ण होत नाहीं. एकंदर दर्शनांची याप्रमाणें व्यवस्था लावून, राष्ट्रधर्म स्थापण्याकरितां निरनिराळ्या देवतांच्या उपासनेनें अद्वैतसाक्षात्कार करून देण्यांत दाखविलेलें चातुर्य खरोखर अवर्णनीय आहे. पंचायतनपूजेचा अवलंब केल्यानें उपासना घडून अद्वैतभावनेचा अनुभव येतो व परस्परस्पर्धा नष्ट होते, या तत्त्वाची प्रवृत्ति फार मनोहर आहे. तेव्हां राष्ट्रकल्याणाच्या दृष्टीनें पाहतां शंकराचार्यांच्या या अद्भुत कामागिरीला विघटनात्मक (Destructive) न म्हणतां घटनामक (Constructive) असें म्हणणें भाग आहे. शंकराचार्य व विद्यारण्य ह्या विभूति भरतखंडांत जर उत्पन्न झाल्या नसत्या, तर नानाप्रकारच्या भौतिक विपत्तींमध्यें असतांहि आर्यलोकांत जें बुद्धिमत्त्व व स्वधर्मनिरतत्व दृष्टीस पडतें तें कधींहि नजरेस आलें नसतें. तस्मात् या महान् पुरुषांवर प्रत्येक आर्यानें निष्ठा ठेवणें अवश्य आहे.

प्रकरण दुसरें
वर्णाश्रमप्रतिपालन

प्रपंच साधुनि परमार्थाचा लाभ जयानें केला
तो नर भलाभलारे भलाभला ॥

ही सत्पुरुषाची (**शिवदिन केसरीची**) प्रसादोक्ति आमच्या परमपूज्य वैदिक धर्मतत्त्वांस अनुसरूनच आहे. वैदिकधर्मानें जी वर्णाश्रमव्यवस्था सांगितली आहे, त्या मार्गानें गेलेले सत्पुरुष पाहिजे तितका प्रपंच करून शेवटीं जीवन्मुक्त होऊन गेले, आणि आधुनिक कालांत सुद्धां मुक्त होऊन जातात, व जातीलहि. मात्र वैदिकधर्मावर असाधारण श्रद्धा ठेवून त्याप्रमाणें शुद्धाचरण राहिलें पाहिजे. वैदिकधर्माला एकवटपणा (System) नाहीं, अनेक धर्म, नाना पंथ, नाना मतें ह्या सर्वांची खिचडी झालेला हा एक धर्म आहे, असें विधर्मी लोक वरवर विचारानें बोलून जातात; आणि त्यांचीच झील आपल्यांतील कित्येक अज्ञानी लोक स्वतःचा धर्म काय आहे हें पाहिल्याशिवाय ओढितात; परंतु हा केवळ अविचार होय. वैदिकधर्मावर हा आरोप कधींहि करितां येणार नाहीं. कारण, तो पूर्णत्वास गेलेला धर्म आहे, आणि आधुनिक सर्व पाखंड विचारांचा लय शेवटीं त्यांतच व्हावयाचा आहे. एकादा प्रवासी हिमाचलासारख्या अत्युच्च व प्रचंड पर्वतावर किंवा एकाद्या अफाट अरण्यामध्यें संचार करीत असतां तेथील सर्व वस्तु अनियमित व अव्यवस्थित रीतीनें पसरलेल्या आहेत असें त्याच्या नजरेस येतें; आणि ह्यामुळें तेथें त्याचें चित्त रममाण होत

नाहीं. परंतु जर एकादें सुंदर उपवन—जेथील झाडझुडपें व लतापल्लवादि नीटनेटकीं ठेविलेलीं व रान गवत वगैरे काढून स्वच्छता ठेविलेली—असें त्याच्या दृष्टीस पडलें, तर तेथें त्याचें चित्त स्वस्थ होऊन अंमळ विश्रांति घ्यावीशी त्याला वाटते. अशी स्थिति होते म्हणून तेवढ्यावरून टाकंटिकला केलेल्या त्या उपवनाची योग्यता अफाट अरण्यापेक्षां किंवा निबिड वृक्ष असलेल्या हिमाचलापेक्षां अधिक आहे असें मानितां येत नाहीं. कारण, त्या अरण्यांतील किंवा पर्वतावरील रान, गवत, झुडपें वगैरे छाटून टाकिलीं असतां बाकी जे वृक्ष राहतील, त्यांत कित्येक अत्युपयोगी व दिव्यौषधि असे महान् वृक्ष राहतील, आणि त्यांची उपयुक्तता बाह्य देखाव्यावरून क्षणैक दृष्टिसुख देणाऱ्या त्या उपवनांतील पुष्पगुच्छांनीं शोभिवंत दिसणाऱ्या झाडांपेक्षां शतपटीनें अधिक असते ! इतकेंच कीं, त्यांची उपयुक्तता व योग्यता जाणणारा मर्मज्ञ भेटला पाहिजे. हा जो दाखला दिला आहे तोच दाखला वैदिकधर्म व इतर धर्म ह्यांच्या तुलनेला लागू पडतो व त्या तुलनेंत महदंतर दृष्टीस पडून वैदिक धर्माची महती स्थापित होते. हा भरतखंड देश हजारों वर्षांपूर्वीं भरभराटीस येऊन गेलेला आहे. त्यांत नानाप्रकारचे लोक, नानातऱ्हेचे पंथ व मतें निर्माण झाल्यामुळें हें एक स्वतंत्र खंडच बनून गेलें आहे. एवढ्या विस्तीर्ण खंडांत जगावरील इतर खंडांतील देशांप्रमाणें निरनिराळे धर्मपंथ होऊन गेले म्हणून त्यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं, व अनेक धर्मपंथांची खिचडी झालेली असली म्हणून त्यांत ग्राह्य भाग कांहींच नाहीं, ह्या म्हणण्यांत कांहीं अर्थ

नाहीं. भरतखंडांत ज्या अनेक धर्मशाखा आहेत, त्यांतील प्रत्येकांत कांहीं ना कांहीं तरी सर्वमान्य भाग आहेत असें तत्त्ववेत्त्यांना दिसून आलें असून त्यांतील विचारांचें अवगाहन मननपूर्वक केलें असतां वैदिकधर्माची थोरवी स्पष्ट दिसून येईल. इतकेंच कीं, प्रत्येक धर्मशाखेंतील गुण ओळखण्याची योग्यता अंगीं पाहिजे.

वरील सिद्धांत अगदीं खरा असून जो वैदिकधर्मानुचारी, मुमुक्षु व खरा नैष्ठिक आहे, त्याला आधुनिक कालींहि हवा तितका प्रपंच करून परमार्थसाधन करितां येतें, हें स्पष्टरीतीनें दाखविण्याला भावनगर संस्थानचे कै० वा० दिवाण महाशय गौरीशंकर उदेशंकर ह्यांच्या निर्मल जीवनचरित्राचें उदाहरण हा एक बिल्लोरी आरसाच आहे. म्हणून तत्संबंधानें प्रथम थोडेंसें लिहून मग मुख्य विषयाकडे वळूं. हे महाशय अगदीं गरीबशा एका ब्राह्मणकुटुंबांत जन्मास आलेले होते. त्यांनीं गृहस्थाश्रमामध्यें असतां मनमुराद प्रपंच केला. तो सुद्धां आमच्यासारख्या पांचचार मनुष्यांच्या अल्प कुटुंबाचा किंवा प्रादेशमात्र क्षेत्राचा नव्हे; तर लक्षावधि प्रजेच्या सगळ्या भावनगर संस्थानचा प्रपंच त्यानीं तेथील महाराजांच्या चार पिढींपर्यंत चालविला. सन १८२१ त पेशव्यांच्या ऐवजीं इंग्रज सरकारची राजसत्ता स्थापित होऊन गुजराथ व काठेवाडांतील संस्थानिकांशीं तहनामे करण्याचा प्रसंग आला; त्या वेळीं त्या सर्वांमध्यें महाशय गौरीशंकर ह्यांचें प्रधानांग होतें. **मौंट स्टुअर्ट एलफिन्स्टन**, सर **जॉन मालकम**, व सर **बार्टल फ्रियर** ह्यांच्यासारखे माजी सर्वमान्य गव्हर्नर फार नाजुक राज्यकारणांत देखील ह्यांचा